

Faculteit Sociale Wetenschappen

Master in het Sociaal Werk

Academiejaar 2020-2021

**EEN TRANSITIEPROGRAMMA VOOR SLACHTOFFERS VAN
MENSENHANDEL IN ANTWERPEN: EEN EVALUATIESTUDIE VAN DE
WERKZAME MECHANISMEN**

Promotor: prof. dr. Peter Raeymaeckers

Copromotor: Elien Mathys

Medebeoordelaar: Rut Van Caudenberg, doctoraatsonderzoekster

Masterproef voorgelegd met het oog op het behalen van
de graad van Master in het Sociaal Werk

Lien de Leeuw

mei 2021

Voorwoord

Het is de tweede maal dat ik als sluitstuk van een masteropleiding een masterproef heb geschreven. De eerste maal als afronding van mijn opleiding criminologische wetenschappen; nu als de kers op de taart voor mijn masteropleiding sociaal werk. Deze tweede masterproef heb ik echter op een heel andere manier beleefd dan de eerste masterproef. Waar ik de eerste maal voltijds student was, had ik ditmaal een voltijdse job. Het is dan ook niet steeds even evident geweest om naast die job ook voldoende tijd te vinden om te kunnen werken voor school en daarbovenop lief, vrienden en familie niet te verwaarlozen. Ongetwijfeld ben ik in dit laatste deel regelmatig tekortgeschoten.

Daarom sta ik erop hen uitdrukkelijk te bedanken voor hun geduld, bezorgdheid, medeleven, vriendschap en liefde. In de eerste plaats verdient mijn lief Thomas alle lof, om er voor mij te zijn wanneer ik er even geen zin meer in had, om mij terug moed in te spreken wanneer nodig en om alle klusjes in huis af te werken waar ik geen tijd voor had. Ook aan mijn ouders, mijn oma en mijn zus wil ik dank u zeggen om onvermoeibaar te blijven polsen naar mijn vooruitgang. Ook mijn beste vriendin Valerie verdient hier een woord van dank voor haar eeuwig optimisme en ontelbare aanmoedigingen. Ik kan me nog levendig herinneren hoe teleurgesteld zij was om niet te zijn vernoemd in het dankwoord van mijn vorige masterproef. Dat is bij deze hopelijk rechtgezet. Daarnaast wens ik ook Silvia en alle andere medewerkers van Payoke vzw en Asmodee (CAW) te bedanken, voor de tijd die ze hebben geïnvesteerd om mij te woord te staan. Mijn laatste woord van dank tenslotte gaat uit naar mijn promotor professor Raeymaeckers en co-promotor Elien Mathys. Dankzij hun goede zorgen en goede raad is mijn masterproef kunnen uitgroeien tot het product dat hier vandaag voorligt. Dankuwel!

Abstract

Organizations providing shelter and protection to victims of trafficking often have the underlying objective of long-term integration. Given the complex and extensive needs of this target group, however, such a task is not straightforward. It requires an intensive and long-term commitment from the organizations, which do not always have the resources to do so. This master's thesis examines a European funded pilot project for victims of human trafficking in Antwerp, aimed at facilitating the transition from shelter to independent living through increased support measures. It evaluates to what extent the transition program contributes to long-term integration by working on the independence of the victim.

Based on project document analysis and in-depth interviews with the transition program designers, social workers, and trafficking victims, this thesis develops a program theory about the transition program building on Blom & Morén's (2009) CAIMeR theory. This program theory provides both insight into the context, actors, interventions and outcomes of the transition program, but more importantly, also into the underlying mechanisms that may explain how and why the transition program works.

The research highlights two critical preconditions for long-term integration of victims of human trafficking: having a safe place to live and a trusting relationship with their social worker. Additionally, the results show how four interrelated mechanisms, namely (1) empowering work, (2) generalist work, (3) tailored work and (4) proximity through outreach can contribute to a sustainable and long-term integration, through the development of skills needed for independence and self-reliance.

Inhoud

1	Probleemstelling	5
2	Mensenhandel	9
2.1	<i>De problematiek</i>	9
2.2	<i>Prevalentie</i>	9
2.3	<i>Noden van slachtoffers</i>	11
2.3.1	<i>Korte termijn</i>	11
2.3.2	<i>Lange termijn</i>	11
2.4	<i>Slachtoffers en hun rechten</i>	12
2.5	<i>Diensten slachtofferopvang</i>	14
2.6	<i>(Re-)Integratie</i>	15
2.7	<i>Besluit</i>	17
3	Methodologie	18
3.1	<i>Effectiviteit van interventies nagaan</i>	18
3.2	<i>Theorie gestuurd evaluatieonderzoek</i>	19
3.3	<i>Dataverzameling en analyse</i>	20
4	Het LIBES project – een voorlopige programmatheorie	22
4.1	<i>Context</i>	22
4.1.1	<i>Macrocontext</i>	22
4.1.2	<i>Mesocontext</i>	23
4.1.3	<i>Microcontext</i>	24
4.2	<i>Actoren</i>	25
4.3	<i>Interventies</i>	26
4.3.1	<i>Woonst</i>	27
4.3.2	<i>Trainingsprogramma</i>	27
4.3.3	<i>Individuele begeleiding</i>	28
4.3.4	<i>Buddy programma</i>	28
4.4	<i>Mechanismen</i>	29
4.5	<i>Resultaten</i>	30
5	Het LIBES-project – aanvullingen uit de literatuur	32
5.1	<i>Mensenrechtenbenadering</i>	32
5.1.1	<i>Wat zijn dat, mensenrechten?</i>	32
5.1.2	<i>Wat betekenen ze voor slachtoffers van mensenhandel?</i>	33
5.2	<i>Hulpverleningsrelatie</i>	34
5.2.1	<i>Het belang van de relatie tussen hulpverlener en cliënt</i>	34
5.2.2	<i>Het belang van de hulpverleningsrelatie bij slachtoffers van mensenhandel</i>	35
5.3	<i>Empowerment</i>	36
5.3.1	<i>Het belang van empowerment</i>	36
5.3.2	<i>Het belang van empowerment bij slachtoffers van mensenhandel</i>	37
5.4	<i>Cliëntperspectief</i>	38
5.4.1	<i>Belang van het centraal stellen van het perspectief van de cliënt</i>	38
5.4.2	<i>Belang van participatie bij slachtoffers van mensenhandel</i>	39
5.5	<i>Generalistisch werken</i>	40
5.5.1	<i>Meerwaarde van generalistisch werken</i>	40
5.5.2	<i>Meerwaarde bij slachtoffers van mensenhandel</i>	41
5.6	<i>Nabijheid via outreach</i>	42

5.6.1	Belang van nabijheid.....	42
5.6.2	Belang van nabijheid en laagdrempeligheid bij slachtoffers van mensenhandel 43	
5.7	<i>Besluit</i>	43
6	Analyse werkzame mechanismen	45
6.1	<i>Algemene bevindingen</i>	45
6.2	<i>Woonst als een veilige basis</i>	46
6.3	<i>Hulpverleningsrelatie</i>	48
6.3.1	Waarbij wordt ingezet op vertrouwen.....	48
6.3.2	... op continuïteit van de zorg.....	49
6.3.3	...en met ruimte voor een passende participatie en regierol voor de cliënt.....	49
6.4	<i>Empowerment</i>	49
6.4.1	Als een persoonlijk groeiproces waarin deelnemers voldoende oefenkansen krijgen om de nodige vaardigheden aan te leren om zelfstandig te worden.....	50
6.4.2	Om hun zelfvertrouwen terug te vinden... ..	51
6.4.3	... en het geloof in eigen kunnen te laten groeien	52
6.4.4	...zodat ze de toekomst weer positief tegemoet kunnen kijken.....	52
6.5	<i>Maatwerk</i>	52
6.5.1	Om optimaal in te spelen op de specifieke noden en moeilijkheden van elke cliënt	53
6.5.2	Om de cliënt de kans te geven op eigen tempo te leren en te groeien	53
6.6	<i>Generalistisch werken</i>	53
6.6.1	Om een noodzakelijk overzicht te behouden over de complexe leefwereld van slachtoffers van mensenhandel... ..	54
6.6.2	...en zo de drempels voor de client naar andere diensten te verlagen	54
6.7	<i>Nabijheid via outreach</i>	55
6.7.1	Om de eerste stappen van alleen wonen te verzachten	55
6.7.2	Om te kunnen bijsturen waren nodig op vlak van zelfredzaamheid.....	55
6.7.3	Om proactief aan de slag te kunnen gaan met cliënten ook zonder hulpvraag..	56
6.7.4	Om aan de slag te kunnen gaan met cliënt in vertrouwde omgeving	56
6.8	<i>Het LIBES project – een definitieve programmatheorie</i>	58
6.9	<i>De werkzame mechanismen uitgelicht</i>	59
	59	
7	Conclusie	60
	Bibliografie	64
	Bijlage	69

1 Probleemstelling

Mensenhandel is een zeer complex en immer wijzigend fenomeen. Artikel 3 van het Protocol van de Verenigde Naties tegen mensenhandel (2000) dat voor België op 10 september 2004 in werking trad, definieert mensenhandel als volgt:

“De werving, het vervoer, de overbrenging, de huisvesting en de daaropvolgende opnemning van een persoon, door de dreiging met of het gebruik van geweld of van andere vormen van dwang, door ontvoering, fraude, misleiding, misbruik van machtspositie of een situatie van kwetsbaarheid, of wanneer betalingen worden gedaan of beloningen worden gegeven of ontvangen om de instemming te verkrijgen van een persoon die controle uitoefent over een andere persoon met het oog op uitbuiting. De uitbuiting bestaat ten minste uit de uitbuiting van de prostitutie van anderen of uit andere vormen van seksuele uitbuiting, gedwongen arbeid of diensten, slavernij of soortgelijke methoden, dienstbaarheid of orgaanextirpatie. De instemming van het slachtoffer van mensenhandel doet niet ter zake. De werving, het vervoer, de overbrenging, de huisvesting en de opnemning van een kind met het oog op uitbuiting worden beschouwd als mensenhandel.”

De concrete definitie en reikwijdte van het begrip verschilt van land tot land, maar een gemeenschappelijk aspect is steeds het uitbuiten van mensen. De exacte omvang van deze vorm van ‘moderne slavernij’ is moeilijk te achterhalen, gezien een groot deel van de slachtoffers onder de radar blijft. Hoewel er bijgevolg soms vragen gesteld worden over de grootorde van het probleem, mag het duidelijk zijn dat het bestaan ervan niet in vraag wordt gesteld (Hodge & Lietz, 2007).

Sinds begin jaren ‘90 kwam de problematiek van mensenhandel in ons land op de publieke en politieke agenda terecht. Tot op dat moment was elke vorm van beleid ter bestrijding van het fenomeen en ter bescherming voor de slachtoffers afwezig (De Ruyver, Van Heddeghem, & Siron, 2001). Nadien is de overheid in sneltempo gaan inzetten op tal van instrumenten hiertoe (FOD Justitie - Dienst Strafrechtelijk beleid, 2015). Zo is mensenhandel sinds 1995 strafbaar gesteld in het Strafwetboek en maakt het sinds 1999 een van de prioriteiten van het opsporings- en vervolgingsbeleid uit. Vanaf midden jaren ‘90 kregen slachtoffers de nodige rechtsbescherming (De Ruyver et al., 2001) en kregen ze recht op een tijdelijk verblijf indien ze hun medewerking verlenen tijdens het gerechtelijk onderzoek (Van Der Sijpt & Herbots, 2008).

Zodra de problematiek op de agenda kwam, stond de NGO Payoke mee op de barricaden voor de bescherming van slachtoffers van mensenhandel. Al snel werden zij door de overheid erkend om de slachtoffers bij te staan op juridisch, psychologisch, sociaal en administratief vlak. Niet veel later richtten zij het eerste opvangtehuis voor slachtoffers van mensenhandel op, waar voor hen een veilige plek voorzien wordt om te bekomen van hun uitbuitingssituatie en ze gedurende een beperkte tijd de nodige begeleiding ontvangen (Van Horebeek, 2004). Echter, ook na het verblijf in het opvanghuis blijven de noden van de slachtoffers groot. De menselijke en financiële middelen om de slachtoffers ook nadien van nabij te blijven opvolgen, ontbraken tot nog toe (LIBES, 2019).

Ook op internationaal vlak krijgt de strijd tegen mensenhandel en de bescherming van slachtoffers reeds verschillende jaren de noodzakelijke prioriteit toebedeeld. Zo deed het Europees Fonds voor Asiel, Migratie en Integratie¹ in 2018 een oproep naar transnationale projectvoorstellen met betrekking tot de duurzame integratie van niet-EU onderdanen in de gastsamenleving (European Commission, Asylum, Migration and Integration Fund, 2018). In navolging van deze oproep ontstond het consortium Life Beyond the Shelter (LIBES). Het pilootproject is een samenwerkingsverband van vijf organisaties voor slachtofferhulp uit verschillende landen: Payoke en CAW in België, On the Road in Italië, Fundacio Surt in Spanje en Solwodi in Duitsland. Tezamen wensen zij slachtoffers van mensenhandel van niet EU-landen een duurzame integratie in de gastsamenleving te bieden en dit door het versterken van ondersteuningsmaatregelen bij de overgang van een opvanghuis naar zelfstandig wonen. Hiertoe hebben de vijf organisaties gezamenlijk een behoefteonderzoek uitgevoerd naar de noden van slachtoffers bij hun overgang naar zelfstandig wonen, werd een gids ontwikkeld met lokale diensten die kunnen helpen bij het invullen van die noden en werd een trainingsprogramma ontwikkeld met aandacht voor praktische alledaagse vaardigheden noodzakelijk om zelfstandig te kunnen wonen. Daarnaast werd ingezet op de ontwikkeling van een buddyprogramma, waarbij deelnemers indien gewenst gekoppeld worden aan *locals* die met hen op pad gaan om zo sociale inclusie te bevorderen. Het laatste onderdeel van het pilootproject was de oprichting van een transitiehuis in Antwerpen, waar 10 slachtoffers na hun verblijf in het opvanghuis gedurende een jaar lang zouden co-housen met *locals* en verder

---

¹ Het Fonds werd opgericht met het oog op een efficiënter beheer van migratiestromen en de versterking en ontwikkeling van een gemeenschappelijke aanpak van asiel, migratie en integratie.

intensief begeleid zouden worden. Via deze gecentraliseerde vorm van hulpverlening zou een betere ondersteuning mogelijk moeten zijn. Wegens gebrek aan een geschikte locatie, namen de slachtoffers vanaf 1 oktober 2020 elk individueel hun intrek in verschillende ‘transitie-units’, verspreid over verschillende locaties in Antwerpen. Deze slachtoffers kregen de kans om een uitgebreid trainingsprogramma rond zelfstandig wonen af te werken, met onder andere een reeks workshops rond deze thematiek alsook een individuele begeleiding. Het is op vraag van vzw Payoke dat het transitieprogramma voorwerp uitmaakt van deze masterproef. De bedoeling van deze masterproef is om na te gaan of het transitieprogramma bijdraagt aan de integratie van slachtoffers van mensenhandel, door hen extra ondersteuning te bieden bij de overstap van het opvanghuis naar zelfstandig wonen.

Dit onderzoek is geïnspireerd op de roep naar evidence-based practice - of ook wel de noodzaak om interventies te enten op wetenschappelijke bewijzen omtrent effectiviteit - die sinds verscheidene jaren aanwezig is in het sociaal werk (Blom, 2009). Ook programma's voor slachtoffers van mensenhandel in het bijzonder ontsnappen niet aan deze vraag (Dell et al., 2019). De eigenheid, complexiteit en overspelbaarheid van sociaal werk interventies maakt deze taak er echter niet makkelijker op, wat een stevig debat heeft doen ontstaan over hoe wetenschap en praktijk zich nu juist tot elkaar dienen te verhouden (Boost, Cools, & Raeymaeckers, 2017). In hoofdstuk 3 van deze masterproef (methodologie) wordt dit debat weergegeven en wordt de positie die hier wordt ingenomen verder gekaderd. In deze masterproef wordt namelijk gepleit voor een bredere benadering van evidence-based practice, waarbij de focus wordt verlegd van de vraag “wat werkt”, naar de achterliggende mechanismen die kunnen verklaren waarom een interventie werkt (Hermans, 2014).

Ondanks de methodologische moeilijkheden die onderzoek naar mensenhandel met zich meebrengt (door de onzekerheid over de omvang van het fenomeen, de vaak moeilijk te bereiken doelgroep, complexe noden van de doelgroep, enz.), is reeds heel wat inkt gevloeid m.b.t het fenomeen *an sich* en de noden van slachtoffers. Daarnaast zijn er een aantal beschrijvende evaluatieonderzoeken beschikbaar die *good practices* bij interventies met slachtoffers van mensenhandel opsommen. Wat vaak ontbreekt in dergelijke studies is een diepere verklaring over waarom en hoe een interventie in een bepaalde context nu net bepaalde resultaten kan teweegbrengen (Dell et al., 2019). Via deze masterproef wens ik een bijdrage te leveren aan dit nog relatief onontgonnen onderzoeksdomein.

De onderzoeksvraag waarop deze masterproef een antwoord wenst te bieden, luidt als volgt: draagt het transitieprogramma bij aan de integratie van slachtoffers van mensenhandel door hen te ondersteunen bij de overgang van opvanghuis naar zelfstandig wonen? Om na te kunnen gaan of het pilootproject slachtoffers van mensenhandel daadwerkelijk helpt bij hun overgang naar zelfstandigheid, zullen de werkzame principes worden blootgelegd die kunnen verklaren hoe en waarom het programma hieraan zou kunnen bijdragen. Dergelijk onderzoek naar verklarende mechanismen is binnen het sociaal werk onderzoek eerder zeldzaam en is geen eenvoudige opdracht (Blom & Morén, 2011). Om tot verklaringen omtrent werkzame principes te komen is bovendien een uitgebreide theoretische basis nodig (Astbury & Leeuw, 2010; Blom & Morén, 2009). De eerste stap van het onderzoek bestaat er dan ook uit een duidelijk conceptueel kader of programmatheorie te creëren, die vervolgens als leidraad kan dienen voor de evaluatie van het transitieprogramma. De uitkomst van dergelijke evaluatie is uitdrukkelijk toekomstgericht en streeft naar relevante aanbevelingen in functie van een eventuele verderzetting van het pilootproject. De onderzoeksdoelstellingen zijn aldus drieledig:

- 1) Vanuit het perspectief van de *designers* van de interventie een programmatheorie opstellen die het transitieprogramma duidelijk beschrijft.
- 2) Vanuit de wetenschappelijke literatuur de belangrijkste concepten uit deze programmatheorie verder uitdiepen.
- 3) Vanuit het perspectief van de gebruikers en de *implementers* werkzame principes en hun onderlinge samenhang identificeren die kunnen verklaren hoe het transitieprogramma bijdraagt aan de integratie van slachtoffers van mensenhandel.

Voorliggende masterproef wordt opgebouwd als volgt. In hoofdstuk 2 wordt het fenomeen mensenhandel gekaderd, wat het mogelijk moet maken om met de juiste achtergrondkennis het transitieprogramma te evalueren. De problematiek, de prevalentie en de noden van slachtoffers worden besproken. Daarna worden ook de rechten van slachtoffers behandeld en de organisaties in België die met deze doelgroep aan de slag gaan. In hoofdstuk 3 komen de methodologische keuzes die gemaakt werden aan bod. Hoofdstuk 4 formuleert de programmatheorie, gebaseerd op het CAIMeR model van Blom en Morén (2009), waarna hoofdstuk 5 een verder verdieping voorziet van belangrijkste begrippen uit de programmatheorie. In hoofdstuk 6 tenslotte worden de werkzame mechanismen besproken die aanwijzingen geven over waarom het transitieprogramma zou kunnen bijdragen aan een duurzame integratie van slachtoffers van mensenhandel.

2 Mensenhandel

Om volledig te kunnen vatten wat een transitieprogramma voor slachtoffers van mensenhandel inhoudt, wordt vooreerst het fenomeen mensenhandel beschreven. Nadien wordt dit vertaald naar de Belgische context, waarbij er aandacht is voor de slachtoffers van mensenhandel en hun specifieke en rechten, alsook de huidige opvanginitiatieven voor deze doelgroep.

2.1 De problematiek

Aan de hand van de voorheen vermelde definitie van mensenhandel vanuit het Protocol tegen mensenhandel van de Verenigde Naties, vallen er globaal gesproken een aantal verschillende vormen van mensenhandel te onderscheiden. De meest voorkomende en mogelijks meest gekende vorm is seksuele uitbuiting. Gedwongen arbeid is de tweede meest voorkomende vorm van mensenhandel. Ten derde wordt mensenhandel onderscheiden die gericht is op het verwijderen van organen. Vormen van mensenhandel die niet expliciet in het Protocol genoemd worden, maar wel voorkomen, zijn: slachtoffers die uitgebuit worden als bedelaars, slachtoffers die verplicht worden om criminele feiten te plegen, die hun pasgeboren kind moeten verkopen of gedwongen worden te huwen. Tenslotte is ook de handel in kindsoldaten een bestaand fenomeen (United Nations Office on Drugs and Crime, 2018).

Sinds begin jaren 90 kwam de problematiek van mensenhandel in ons land op de publieke en politieke agenda terecht. Tot op dat moment had men geen oog gehad voor het fenomeen en was elke vorm van strafrechtelijk beleid en bescherming voor de slachtoffers afwezig (De Ruyver et al., 2001). Nadien heeft de overheid in sneltempo ingezet op tal van instrumenten ter bestrijding van mensenhandel en ter bescherming van de slachtoffers (FOD Justitie - Dienst Strafrechtelijk beleid, 2015). Zo is mensenhandel sinds 1995 strafbaar gesteld in het Strafwetboek en maakt het sinds 1999 een van de prioriteiten van het opsporings- en vervolgingsbeleid uit. Vanaf midden jaren 90 kregen ook slachtoffers de nodige rechtsbescherming (De Ruyver et al., 2001) en kregen ze recht op een tijdelijk verblijf indien ze hun medewerking verlenen tijdens het gerechtelijk onderzoek (Van Der Sijpt & Herbots, 2008).

2.2 Prevalentie

Hoe groot het probleem van mensenhandel werkelijk is, is een vraag die moeilijk te beantwoorden valt. Uit cijfers van Europol is alvast gebleken dat mensenhandel zo goed als elk land in de wereld treft. Soms zijn grote transnationale criminele organisaties betrokken,

andere keren gaat het over kleinschalige lokale bendes (Caliber, 2007). Eigen aan het fenomeen mensenhandel is het feit dat de reële omvang ervan niet zichtbaar is. De officiële statistieken bijgehouden door de instanties weerspiegelen slechts de slachtoffers die door de overheid gedetecteerd worden. Over het algemeen gaat men ervan uit dat deze slechts het topje van de ijsberg zijn en er een zeer groot *dark number* is dat buiten beeld blijft (De Ruyver et al., 2001; Dell et al., 2019; Myria Federaal Migratiecentrum, 2019). Dit wil zeggen dat slachtoffers van mensenhandel in grote mate verborgen blijven omdat zij vaak niet naar buiten willen, durven of kunnen treden met hun verhaal (door angst-, schaamte- of schuldgevoelens en / of een gebrekkige kennis van waar men terecht kan). De totaalomvang van het fenomeen kan bijgevolg slechts geschat worden, maar schattingen zijn vaak niet accuraat noch betrouwbaar (Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen, 2014).

Bovendien is er een gebrek aan consensus wat de grootorde van het fenomeen betreft (Dell et al., 2019). Cijfers verschillen afhankelijk van de organisaties die ze produceren en zijn vaak moeilijk vergelijkbaar (O'Brien, 2009). Het Ministerie van Buitenlandse Zaken in de Verenigde Staten schat dat jaarlijks 600.000 tot 800.000 mensen in de wereld over internationale grenzen worden verhandeld. Van dit aantal wordt 90% geacht vrouw te zijn en in de helft van de gevallen gaat het om seksuele uitbuiting (Caliber, 2007). In België zouden er volgens een raming van de Internationale Arbeidsorganisatie 16.500 slachtoffers van arbeidsuitbuiting zijn. De Global Slavery Index spreekt dan weer van 23.000 slachtoffers van mensenhandel (Myria Federaal Migratiecentrum, 2019). De verschillen in cijfers hangen volgens O'Brien (2009) mede samen met het feit dat de definitie van een slachtoffer kan verschillen tussen landen, dat het om een moeilijk te bereiken en bijgevolg moeilijk te onderzoeken populatie gaat en dat cijfers vaak gepolitiseerd zijn. Dit brengt het risico met zich mee dat instanties zich voor hun beleid mogelijks op misleidende of onvolledige informatie baseren (O'Brien, 2009).

Uit het meest recente globale rapport van de Verenigde Naties (2018) blijkt in elk geval een stijgende trend in de meeste landen wat het aantal gerapporteerde slachtoffers betreft. De vraag blijft of deze stijging wijst op een verhoogde capaciteit van landen wat detectie van slachtoffers en rapportagemogelijkheden betreft of op een reële stijging van het aantal slachtoffers. Uit het rapport blijkt eveneens dat mensenhandelaars zich voornamelijk richten op vrouwen of meisjes, zeker in het geval van seksuele uitbuiting. In het geval van gedwongen arbeid is meer dan de helft van de slachtoffers daarentegen mannelijk. Er zijn echter grote verschillen tussen landen en regio's onderling.

2.3 Noden van slachtoffers

De uitbuiting van slachtoffers van mensenhandel impliceert vaak een meervoudig trauma (Dell et al., 2019). De noden van slachtoffers van mensenhandel zijn daarom zeer complex en divers en vragen om een uitgebreide en allesomvattende aanpak. In de literatuur wordt doorgaans een onderscheid gemaakt tussen korte en lange termijn noden van slachtoffers² (Brunovskis & Surtees, 2012; Busch-Armendariz, Nsonwu, Heffron, Hernandez, & Garza, 2009; Caliber, 2007; Clawson & Dutch, 2008a; Davy, 2015; McCarthy, 2018; Rijken, van Dijk, & Klerx-van Mierlo, 2013).

2.3.1 Korte termijn

Vlak na de situatie van uitbuiting is er vooral behoefte aan basisnoden zoals opvang, voedsel, kledij en andere persoonlijke spullen, medische verzorging en veiligheid (Davy, 2015). Van zodra deze vervuld zijn, kan de aandacht zich verleggen naar noden op lange termijn die gelinkt zijn aan het proces van herstel en de wens om een zelfstandig leven op te bouwen (Caliber, 2007; Davy, 2015). Vaak zijn deze noden tijdelijk opzij gezet omdat eerst de basisnoden vervuld dienen te worden (Caliber, 2007). In deze context wordt ook vaak verwezen naar de behoeftehiërarchie van Maslow. Die stelt dat eerst aan alle fundamentele en fysiologische behoeften (zoals voedsel, water, onderdak, slaap en warmte) moet worden voldaan vooraleer men kan streven naar meer complexe noden zoals zekerheid, liefde en vriendschap, gevoel van eigenwaarde en de verwezenlijking van iemands ware potentieel (Andreatta, 2015).

2.3.2 Lange termijn

Waar wetenschappelijk onderzoek ondertussen heeft aangetoond dat opvanginitiatieven voor slachtoffers van mensenhandel er vaak in slagen om tegemoet te komen aan de behoeften op korte termijn, ligt dat heel wat moeilijker wat lange termijn noden betreft (Brunovskis & Surtees, 2012; McCarthy, 2018). Dit is mede toe te schrijven aan het feit dat behoeften op lange termijn vaak niet rechtstreeks gelinkt zijn aan het trauma van mensenhandel. Deze noden hangen namelijk nauw samen met de socio-economische situatie van het land waarin men na uitbuiting terechtkomt en zijn aldus deels hiervan afhankelijk (Brunovskis & Surtees, 2012).

---

² In sommige onderzoeken wordt ook nog een categorie middellange termijn toegevoegd. In dit onderzoek wordt de keuze gemaakt dit niet te doen.

Bovendien is het niet zozeer het type noden dat verschilt van slachtoffer tot slachtoffer (Caliber, 2007), maar wel de omvang van de benodigde ondersteuning. Zo hebben zowel slachtoffers uit eigen land als internationale slachtoffers nood aan juridische bijstand, maar is de nood voor deze laatste categorie vaak meer urgent gelet op hun illegaal statuut (Clawson & Dutch, 2008a). Er is dus geen algemene regel wat de duur van de ondersteuning op lange termijn betreft. De tijdslijn varieert van maanden tot jaren en is vaak onvoorspelbaar (Clawson & Dutch, 2008a). Rijken et al. (2013) stellen tenslotte dat de ondersteuningsnood van slachtoffers wél kan verschillen afhankelijk van de uitbuitingssituatie waarin zij hebben gezeten en de mate van dwang die zij hebben ondergaan. Idealiter is de ondersteuning aldus toegespitst op de individuele situatie van het slachtoffer, zowel op korte als lange termijn.

Over het algemeen concentreren de noden op lange termijn zich op volgende vlakken: mentale gezondheid, permanent onderdak, opleiding, jobvaardigheden en tewerkstelling (Busch-Armendariz et al., 2009; Clawson & Dutch, 2008a; Davy, 2015). Ook het verwerven van alledaagse vaardigheden zoals het gebruik van sommige huishoudtoestellen, het openbaar vervoer leren nemen, e-mails sturen, enz. is in deze fase belangrijk (Clawson & Dutch, 2008a) net als de nood voor ondersteuning bij het verwerven van de taal van het gastland (Busch-Armendariz et al., 2009). Ook veiligheid van familie en of kinderen en eigen veiligheid blijft spelen, zeker wanneer de mensenhandelaar nog niet is gevat (Busch-Armendariz et al., 2009; Caliber, 2007). Tenslotte is ook het vinden van een sociaal en familiaal evenwicht een aandachtspunt voor slachtoffers (Busch-Armendariz et al., 2009).

2.4 Slachtoffers en hun rechten

De rechten van slachtoffers van mensenhandel zijn verankerd in verschillende Europese richtlijnen³ die ook grotendeels omgezet zijn naar Belgisch recht. Daarnaast schept ook het Verdrag van de Raad van Europa inzake de bestrijding van Mensenhandel een kader voor de bescherming van en bijstand aan slachtoffers. De zojuist vermelde instrumenten voorzien dat lidstaten slachtoffers bijstand en ondersteuning moeten verlenen voor, tijdens en na de

---

³ Het gaat om Richtlijn 2011/36/EU van het Europees Parlement en van de Raad van Europa van 5 april 2011 inzake de voorkoming en bestrijding van mensenhandel en de bescherming van slachtoffers daarvan en Richtlijn 2004/81/EG van de Raad van Europa van 29 april 2004 over de verblijfstitel die in ruil voor samenwerking met de bevoegde autoriteiten wordt afgegeven aan onderdanen van derde landen die het slachtoffer zijn van mensenhandel of hulp hebben gekregen bij illegale immigratie. Daarnaast is er Richtlijn 2012/29/EU van het Europees Parlement en de Raad van Europa van 25 oktober 2012 tot vaststelling van minimumnormen voor de rechten, de ondersteuning en de bescherming van slachtoffers van strafbare feiten, die het over slachtoffers van strafbare feiten in het algemeen heeft.

strafprocedure. Ondersteunende maatregelen omvatten een geschikte en veilige opvang, materiële bijstand, medische behandelingen, advies en informatie en indien nodig tolkdiensten. Bovendien mag deze vorm van ondersteuning niet afhangen van de bereidheid van het slachtoffer om mee te werken aan de gerechtelijke procedure. Wel mogen lidstaten ervoor kiezen om een verblijfsrecht van het slachtoffer hiervan afhankelijk te maken (Myria Federaal Migratiecentrum, 2019).

Ook België heeft dergelijk systeem geïmplementeerd, waarbij buitenlandse slachtoffers in aanmerking komen voor een verblijfstitel als ze samenwerken met het gerecht. Van zodra een slachtoffer in een gespecialiseerd opvangcentrum wordt aangemeld, start een reflectieperiode van 45 dagen. Binnen deze termijn dient een slachtoffer te beslissen of het al dan niet wenst mee te werken aan het gerechtelijk onderzoek naar de feiten van mensenhandel. Geeft het slachtoffer aan te zullen samenwerken met de overheden, dan krijgt het een voorlopig verblijfsstatuut van drie maanden, ook wel een attest van immatriculatie (Van Der Sijpt & Herbots, 2008). Dit recht op verblijf kan verlengd worden tijdens de duur van het gerechtelijk onderzoek en zolang aan drie voorwaarden voldaan wordt, namelijk het verlenen van medewerking aan het gerechtelijk onderzoek, niet meer terugkeren naar het milieu van uitbuiting en een begeleiding door een gespecialiseerd onthaalcentrum. Met andere woorden, het recht op verblijf en dus ook de begeleiding van het slachtoffer hangt af van het verdere verloop van de gerechtelijke procedure (Myria Federaal Migratiecentrum, 2019). De mogelijkheid tot het bekomen van een verblijf van onbepaalde duur, hangt voor de slachtoffers af van het feit of de dader veroordeeld werd of op zijn minst dient de kwalificatie mensenhandel in de vordering van het Openbaar Ministerie te zijn weerhouden. Vanaf het begin van een begeleiding heeft het slachtoffer recht op sociale steun.

Naast het recht op verblijf dienen eveneens een aantal specifieke rechten van slachtoffers van mensenhandel te worden gewaarborgd. Ten eerste hebben slachtoffers recht op informatie over de specifieke procedure voor slachtoffers van mensenhandel en over de toegang tot gespecialiseerde organisaties voor slachtofferhulp. Ten tweede hebben ze recht op juridische bijstand en deelname aan de strafprocedure. Ten slotte dienen slachtoffers beschermd te worden tegen secundaire victimisatie. Dit verwijst naar het feit dat slachtoffers het gevoel hebben een tweede maal slachtoffer te worden onder andere ten gevolge van negatieve sociale reacties en/of lange en slopende gerechtelijke procedures.

2.5 Diensten slachtofferopvang

In België zijn er drie niet-gouvernementele organisaties actief die erkend zijn door de overheid om in te staan voor het waarborgen van bovengenoemde specifieke rechten. Deze zijn verdeeld over de drie gewesten van het land, maar hebben allen nationale bevoegdheden. Dit wil zeggen dat zij slachtoffers kunnen opvangen ongeacht de plaats waar zij werden gedetecteerd. Het gaat om vzw Payoke in Antwerpen, vzw Pag-asa in Brussel en vzw Sürya in Luik⁴. Deze drie organisaties staan de slachtoffers bij op juridisch, psychologisch, sociaal en administratief vlak en helpen hen bij hun integratie, zij het in België of in hun land van oorsprong.

De juridisch opvolging bestaat uit het begeleiden van slachtoffers binnen de gerechtelijke procedure en het fungeren als aanspreekpunt voor politiediensten, het openbaar ministerie en de dienst vreemdelingenzaken. De administratieve ondersteuning van slachtoffers gaat om het aanvragen van verblijfsdocumenten, een leefloon, vervoersvergunning, enz. Tijdens de psychosociale begeleiding tenslotte tracht Payoke onder andere te ondersteunen bij het verwerken van de opgelopen trauma's en het uitwerken van een haalbaar toekomstproject. Daarnaast is de organisatie een expertisecentrum en zet zij sterk in op het informeren en sensibiliseren van zowel overheid, middenveld, als burger, met de hoop om mensenhandel uit de wereld te helpen (Payoke, 2016).

Slachtoffers van mensenhandel kunnen op doorverwijzing van Payoke ook residentieel worden opgevangen. Dit gebeurt in het opvanghuis 'Asmodee', uitgebaat door CAW Antwerpen. Het opvanghuis voorziet in 12 plaatsen. De belangrijkste doelstellingen binnen Asmodee zijn het bieden van een veilige en rustige omgeving, slachtoffers vertrouwd maken met normen en waarden die in onze maatschappij gangbaar zijn, hen ondersteunen bij het verwerken van traumatische ervaringen en het aanbieden van individueel begeleidingspakket met aandacht voor sociale en tevens zeer praktische alledaagse vaardigheden. Binnen het huis is er bijvoorbeeld een beurtrol wat betreft schoonmaken, de vuilnisbakken buiten zetten, enz. Het uiteindelijke doel is het verhogen van de emancipatie van de doelgroep met het oog op een mogelijke integratie in de samenleving. Het gemiddeld verblijf is ongeveer drie maanden, maar dit hangt zeer sterk af van persoon tot persoon (Van Horebeek, 2004).

---

⁴ Aangezien het pilootproject uitgebouwd wordt in Antwerpen door Payoke vzw, wordt hieronder enkel op deze organisatie gefocust.

2.6 (Re-)Integratie

Diensten die aan de slag gaan met slachtoffers van mensenhandel, hebben (re-) integratie van het slachtoffer vaak als lange termijn-doelstelling (Brunovskis & Surtees, 2012). Afhankelijk van de situatie van het slachtoffer zal het ofwel om re-integratie in de oorspronkelijke gemeenschap gaan ofwel om integratie in een nieuwe gemeenschap of een nieuw land (Surtees, 2008; United States Agency for International Development, 2007). Aangezien het in deze masterproef gaat over slachtoffers van niet-EU landen die hun plaats zoeken in een nieuw land, gebruiken we hier steeds de term integratie. Hiermee wordt in de literatuur veelal verwezen naar het proces van herstel van het slachtoffer en naar sociale en economische inclusie in de samenleving na een ervaring met mensenhandel (Surtees, 2008).

Er bestaat geen twijfel over dat integratie een moeilijk, complex en langdurig proces is, dat verschillend is voor elk slachtoffer (Potocky, 2010; Shigekane, 2007; Surtees, 2008). Slachtoffers ontbreken vaak de nodige basisvaardigheden om zelfstandig te functioneren in een ander land. Ze spreken de taal niet, hebben geen notie van culturele gebruiken, weten niet bij welke instanties ze terecht kunnen, enz. (Shigekane, 2007). Het proces van integratie kan maanden tot meerdere jaren duren en is afhankelijk van veel verschillende persoonlijke factoren zoals leeftijd, gezondheid (zowel fysiek als mentaal), religie en etnische, culturele, economische en pedagogische achtergrond van het slachtoffer (United States Agency for International Development, 2007). Ook maatschappelijke factoren zoals de sociale, economische en culturele context in het gastland spelen een belangrijke rol (Surtees, 2008; United States Agency for International Development, 2007).

Een centraal onderdeel van succesvolle integratie is volgens Brunovskis en Surtees (2012) het ondersteunen van slachtoffers om de vaardigheden te ontwikkelen nodig voor zelfstandigheid en zelfredzaamheid via empowerment. Het aanleren van verschillende praktische alledaagse vaardigheden zijn in eerste instantie belangrijk daarbij (Macy & Johns, 2011). Onder andere de vaardigheden om een woonst te zoeken en een huishouden te kunnen *runnen* zijn cruciaal (Armstrong, 2008). Veilige huisvesting wordt dan ook genoemd als een kritische randvoorwaarde voor integratie (Armstrong, 2008; Caliber, 2007; Clawson & Dutch, 2008a; Gatens, 2019; Macy & Johns, 2011; McCarthy, 2018; Project Hope International, 2006). Uit onderzoek blijkt namelijk dat een meer permanente woonsituatie slachtoffers een veilig gevoel kan geven met betrekking tot de toekomst en kan bijdragen aan het gevoel van ‘geworteld’ zijn in de lokale gemeenschap (McCarthy, 2018). Op die manier krijgen slachtoffers de ruimte om

aan hun proces van het herstel te werken, om persoonlijke doelen te stellen en andere uitdagingen in hun leven aan te pakken (Gatens, 2019). Bovendien gaf een transitiewoning slachtoffers de kans om schulden af te lossen en te sparen, alsook om goede referentie van een huisbaas te verzamelen zodat ze meer mogelijkheden hadden nadien (Gatens, 2019).

Naast het opdoen van de nodige praktische vaardigheden en het vinden van een permanente woonst, wordt ook tewerkstelling benoemd als een belangrijk onderdeel van een succesvolle integratie. Om financiële onafhankelijkheid en stabiliteit op langere termijn te kunnen opbouwen, dient aldus te worden ingezet op het bijbrengen van de nodige job vaardigheden (Armstrong, 2008; Caliber, 2007; Clawson & Dutch, 2008a; Gill & Cordisco Tsai, 2018; Macy & Johns, 2011; McCarthy, 2018; Surtees, 2012). Bovendien kan tewerkstelling ook een cruciale factor zijn voor het mentale welzijn van mensen (Surtees, 2012). Het trauma dat slachtoffers hebben meegemaakt, zorgt er echter voor dat tewerkstelling niet vanzelfsprekend is. Vaak is er sprake van concentratiestoornissen, angsten, een gebrek aan zelfvertrouwen en vertrouwen in anderen, enz. (McCarthy, 2018). Daarnaast heeft het slachtoffer vaak onvoldoende vaardigheden of is men de taal niet voldoende machtig. Ook het breder economisch klimaat speelt een rol, waarbij discriminatie door werkgevers en een gebrek aan kwalitatieve tewerkstellingsmogelijkheden meespelen (Surtees, 2012).

In de literatuur is er in deze context in het bijzonder aandacht voor economische empowerment, wat verwijst naar het versterken van individuen en gemeenschappen op economisch vlak (McCarthy, 2018; Surtees, 2012). Het gaat meer bepaald over het ontwikkelen van de nodige vaardigheden en geloof in eigen kunnen om te kunnen functioneren op de arbeidsmarkt en in de eigen behoeften (en die van familie) te kunnen voorzien. Op langere termijn is ook het leveren van een bijdrage aan de financiële gezondheid van gemeenschappen een doel.

Concluderend kunnen we stellen dat integratie naar aan breed scala aan maatregelen gedurende een uitgestrekte tijdspanne kan verwijzen (Brunovskis & Surtees, 2012). Het gevolg hiervan is de nood aan een langdurig engagement van elke organisatie die ermee aan de slag gaat (Surtees, 2008). Er is nood aan een continuüm van nazorg om tegemoet te komen aan de noden van slachtoffers op hun weg naar zelfstandigheid (Macy & Johns, 2011).

2.7 Besluit

In voorgaande paragrafen werd een beknopt overzicht geboden van de problematiek mensenhandel. Aan de hand van voornamelijk internationale literatuur werd de term mensenhandel afgebakend, de prevalentie van het fenomeen geduid en de noden besproken die slachtoffers ervaren als gevolg van mensenhandel. Daarnaast werd duidelijk gemaakt over welke algemene rechten deze slachtoffers beschikken, hoe deze vertaald worden in de Belgische context en welke organisaties aan de slag gaan met slachtoffers van mensenhandel en hun rechten. Er werd ten slotte ook even stil gestaan bij de term integratie en de belangrijkste basisvoorwaarden die hiervoor vervuld moeten zijn. Deze elementen scheppen de bredere context rond het fenomeen mensenhandel en bieden de noodzakelijke aanknopingspunten om verder met het onderwerp aan de slag te kunnen. Vooraleer verder in te gaan op het transitieprogramma zelf, wordt in onderstaand hoofdstuk even stilgestaan bij de methodologische aanpak van dit onderzoek.

3 Methodologie

In dit hoofdstuk wordt beschreven op welke manier het pilootproject van het transitieprogramma werd geëvalueerd. Eerst wordt het debat betreffende evidence-based practice beschreven en wordt verduidelijkt vanuit welke positie binnen het debat deze masterproef vertrekt. Hieruit volgt een beschrijving van de keuze voor een theorie gestuurd evaluatieonderzoek als analysekader om mee aan de slag te gaan.

3.1 Effectiviteit van interventies nagaan

Het sociaal werk wordt reeds verscheidene jaren uitgedaagd om bewijzen te leveren betreffende de effectiviteit van haar interventies (Blom, 2009). In deze context is er reeds veel inkt gevloeid met betrekking tot evidence-based practice in het sociaal werk (Blom, 2009; Gilgun, 2005; Hermans, 2008, 2014; Mullen, Bledsoe, & Bellamy, 2008). Evidence-based practice verwijst ten eerste naar het principe dat interventies gebaseerd moeten zijn op bestaande wetenschappelijke kennis met betrekking tot hun efficiëntie, effectiviteit en doeltreffendheid. Ten tweede verwijst het naar de noodzaak om interventies in de praktijk te gaan evalueren, om uitspraken te kunnen doen over de mate waarin ze de verwachtingen omtrent hun werking waar maken (Boost et al., 2017).

De manier waarop deze wetenschappelijke kennis vervolgens vergaard moet worden is voorwerp van discussie en hangt af van de manier waarop onderzoekers naar de werkelijkheid kijken. De positivistische onderzoekstraditie bijvoorbeeld, gaat uit van één objectieve werkelijkheid die meetbaar en kwantificeerbaar is (Raeymaeckers, Boost, Tirions, & Driessens, 2019). De ambitie is om te bewijzen wat werkt. Experimenteel empirisch onderzoek wordt hiertoe als de gouden standaard gehanteerd en levert ons de mogelijkheid om menselijk gedrag te voorspellen (Gilgun, 2005). De wetenschappelijke kennis die we vergaren kan dan in richtlijnen en procedures worden gegoten om zo de praktijk te standaardiseren (Hermans, 2008).

Heel wat onderzoekers echter, achten deze benadering van het effectiviteitsvraagstuk ontoereikend om de eigenheid, onvoorspelbaarheid en contextafhankelijkheid van sociaal werk interventies te kunnen vatten (Hermans, 2008, 2014). Het sociaalwerkonderzoek heeft dan ook heel wat kritieken geleverd op de positivistische en enge invulling van evidence-based practice (Blom, 2009; Gilgun, 2005; Hermans, 2008, 2014; Raeymaeckers et al., 2019). Deze enge benadering houdt namelijk het risico in dat sociaal werkers herleid worden tot uitvoerders van

gestandaardiseerde procedures die geen discretionaire ruimte meer hebben. Het is echter een utopie om te denken dat er zoiets bestaat als een absolute wetenschappelijke kennis die een oplossing biedt voor elk sociaal probleem. Bovendien valt het experimenteel onderzoeksdesign, waarbij slechts de experimentele groep hulp krijgt door de interventie en de controlegroep niet, moeilijk te rijmen met het ethisch handelen dat van een sociaal werker verwacht wordt. Kwantitatief onderzoek biedt tenslotte vaak geen diepgaande verklaring over het hoe en het waarom van bepaalde effecten, aangezien subjectieve ervaringen van cliënten moeilijk operationaliseerbaar zijn (Blom, 2009).

In de literatuur wordt er daarom gepleit voor een bredere benadering van evidence-based practice, die niet uitsluitend in kaart wil brengen wat werkt, maar ook inzicht wil bieden in het hoe, het waarom en onder welke omstandigheden (Blom, 2009; Hermans, 2014). Deze benadering sluit aan bij de kritisch-realistische onderzoekstraditie, dewelke de werkelijkheid ziet als meer dan louter het empirisch waarneembare. Er is eveneens een diepere dimensie waar generatieve of verklarende mechanismen die gebeurtenissen veroorzaken, bestaan (Blom & Morén, 2009). Het is net die interactie tussen interventie, context en achterliggende mechanismen die verschillen in resultaten van interventies kunnen verklaren (Hermans, 2014). Het kritisch realistisch perspectief benadrukt dan ook het belang van verklarende kennis voor de evaluatie van sociaal werk praktijken. Kritisch realisten willen als het ware de ‘black box’ openen, die door een positivistisch onderzoeksdesign vaak gesloten blijft (Blom & Morén, 2009).

Met deze masterproef positioneer ik mij binnen dit debat aan de zijde van de brede benadering van evidence-based practice. Het is namelijk zo dat, eerder dan louter een antwoord te willen bieden op de vraag of het transitieprogramma werkt, er op zoek wordt gegaan naar verklaringen waarom, voor wie en onder welke omstandigheden deze interventie zou kunnen werken.

3.2 Theorie gestuurd evaluatieonderzoek

Om te kunnen verklaren waarom bepaalde resultaten onder bepaalde omstandigheden voortkomen uit bepaalde interventies, is een uitgebreide theoretische basis nodig (Astbury & Leeuw, 2010; Blom & Morén, 2009). In deze masterproef zal bijgevolg gebruik gemaakt worden van een theorie gestuurde evaluatie. Deze vorm van evaluatie wordt in het bijzonder gestuurd door een conceptueel kader, ook wel programmatheorie genaamd. Een programmatheorie kan gezien worden als een set van assumpties door stakeholders over welke

actie nodig is om een bepaald probleem aan te pakken (Chen, 2012). Naast het creëren van dit conceptueel kader, gaat het evenzeer over het systematisch testen en verfijnen ervan (Astbury & Leeuw, 2010). Het doel is dan niet alleen om uit te vinden of een interventie werkt, maar vooral hoe die werkt en waarom, zodat bijsturing van de interventie mogelijk is (Chen, 2012).

Om deze ambitie mogelijk te maken bestaat een programmatheorie zowel uit een handelingstheorie, die beschrijft welke acties volgens de stakeholders nodig zijn om resultaten te bereiken, maar ook uit een veranderingstheorie. Deze laatste beschrijft de onderliggende mechanismen die zouden kunnen verklaren waarom acties al dan niet tot resultaten leiden (Boost et al., 2017). Verklarende mechanismen zijn dan ook het belangrijkste onderdeel van theorie gestuurde evaluatie (Astbury & Leeuw, 2010). Deze mechanismen zijn niet rechtstreeks waarneembaar, zijn afhankelijk van variaties in de context en zorgen ervoor dat resultaten bereikt worden (Astbury & Leeuw, 2010).

Blom en Morén (2009) vertaalden de inzichten van het kritisch realisme en theorie gestuurde evaluatie naar hun CAIMeR theorie. Deze theorie werd in het bijzonder ontwikkeld voor de evaluatie van sociaal werk interventies, waarbij ze aandacht hebben voor de noodzaak om zowel actoren, interventies en hun contextuele samenhangen te bekijken in het licht van het verklaren van resultaten (Blom & Morén, 2009). Het gaat in eerste instanties om empirische beschrijvingen van de actoren, interventies, de contextuele samenhangen en de resultaten, maar nog belangrijker is de analytische ambitie om de resultaten te verklaren (Blom & Morén, 2011). In de zoektocht naar verklarende mechanismen is het hanteren van een multi-stakeholderperspectief bovendien noodzakelijk. Er zijn namelijk meerdere actoren betrokken bij een interventie, die elk op hun eigen manier een invloed uitoefenen. Zo ontstaat een interventie op basis van bepaalde assumpties van *designers*, wordt deze interventie vervolgens in de praktijk gebracht door de *implementers*, waarna deze mogelijk een impact heeft op het leven van cliënten (Boost et al., 2017).

3.3 Dataverzameling en analyse

Deze masterproef heeft niet de structuur van een ‘klassieke’ thesis gevolgd. Hiermee bedoel ik dat de verschillende onderzoeksfasen van dataverzameling, data-analyse en het neerschrijven van resultaten geen lineair proces hebben gevolgd, maar wel door elkaar liepen en herhaald werden. In eerste instantie ben ik aan de hand van interne projectdocumenten, een bezoek aan het opvanghuis, en gesprekken met de *designers* en de teamverantwoordelijke bij Payoke

nagegaan hoe het transitieprogramma in elkaar zit. Op basis van deze informatie heb ik een voorlopige programmatheorie opgesteld volgens het CAIMeR model (Blom & Morén, 2009). Deze voorlopige programmatheorie werd systematisch afgetoetst met één van de *designers* in een interview en werd gedurende het gehele onderzoek verder verfijnd. In tweede instantie heb ik een aantal belangrijke kernconcepten uit deze voorlopige programmatheorie verder uitgediept op basis van zowel algemene wetenschappelijke literatuur als literatuur specifiek m.b.t. slachtoffers van mensenhandel. Dit moest toelaten om nog meer conceptuele duidelijkheid te scheppen omtrent het transitieprogramma en de onderliggende assumpties van de *designers*, alsook om de programmatheorie wetenschappelijk te kunnen onderbouwen. In een laatste fase van het onderzoek werd vervolgens getracht de geformuleerde werkzame principes te gaan testen en verder verfijnen met de doelgroep en de *implementers*.

Naast gesprekken met designers en een documentanalyse zoals zonet gekaderd, werden diepte-interviews afgenomen met vijf begeleiders en twee slachtoffers. Deze werden vervolgens zoveel mogelijk getranscribeerd volgens het verbatim-principe. Hiermee wordt verwezen naar het feit dat de woorden van de geïnterviewde zo letterlijk mogelijk worden overgenomen. De interviews werden vervolgens geanalyseerd op basis van de *sensitizing concepts*, opgelijst op basis van de initiële programmatheorie en verder uitgediept aan de hand van de literatuurstudie. Hiermee wordt verwezen naar concepten die richting geven aan het onderzoek en die ervoor zorgen dat de onderzoeker aandacht heeft voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag (Mortelmans, 2013). Op die manier werd een definitieve programmatheorie ontwikkeld.

4 Het LIBES project – een voorlopige programmatheorie

Aan de hand van het CAIMeR model van Blom en Morén (2009), wordt in wat volgt een eerste aanzet gegeven tot het ontwikkelen van een programmatheorie. Deze programmatheorie werd voornamelijk ingevuld aan de hand van interne projectdocumenten, openbare documenten van de partners (website, jaarverslagen, handboek Payoke) een bezoek aan het opvanghuis Asmodee, het bijwonen van een workshop en gesprekken met de designers van de interventie⁵. Het is in eerste instantie de bedoeling om de context van de interventie in kaart te brengen, aangezien deze een invloed uitoefent op het verdere interventieproces (Boost et al., 2017). Nadien worden de betrokken actoren besproken, de interventie, de achterliggende verklarende mechanismen en de te verwachten resultaten.

4.1 Context

Om de context van de interventie in al zijn eigenheid te kunnen vatten, moet er aandacht zijn voor drie te onderscheiden contexten. Ten eerste is de sociale en culturele context of macrocontext van belang. Hieronder worden de globale en nationale omstandigheden die zowel een impact kunnen hebben op de leefwereld van de cliënt als op de werking van hulp- en dienstverlening begrepen. Het gaat om een interactie tussen sociale, politieke en culturele aspecten die zowel kansen als problemen kunnen genereren. Ten tweede dient er aandacht te zijn voor de context van de interventie, of ook wel de mesocontext. Hiermee wordt er verwezen naar de lokale condities die het sociaal werk of de interventie kunnen sturen (zoals politieke besluitvorming, het bestuur en de allocatie van middelen) maar ook naar het klimaat binnen de sociaalwerk organisatie. De leefwereld van de cliënt of de microcontext tenslotte is de derde context die mee in rekening moet worden gebracht. Het gaat hier om de private sfeer van de cliënt, waaronder hun sociale relaties, levensomstandigheden en probleemsituaties vallen (Blom & Morén, 2009).

4.1.1 Macrocontext

Een eerste te onderscheiden context die een invloed heeft op de interventie is de Europese strategie op vlak van bestrijding van mensenhandel. Het voorkomen en bestrijden van mensenhandel en de bescherming van slachtoffers is namelijk een prioriteit voor de Europese

---

⁵ Zie bijlage A voor een overzicht van de gebruikte documenten.

Unie en haar lidstaten⁶. Ongeveer 35% van de slachtoffers van mensenhandel in de Europese Unie zijn onderdanen van derde landen zoals Nigeria, Kameroen, Ghana, Ivoorkust en Sierra Leone (Asylum Migration and Integration Fund, 2018). Uit deze vaststelling volgde dat de integratie van niet-EU onderdanen geïdentificeerd werd als een kritische succesfactor voor een adequaat Europees Migratiebeleid (European Commission, 2018). Het programma is dan ook uitsluitend gericht op ondersteuning van niet-EU onderdanen en krijgt enkel voor deze doelgroep de nodige financiële middelen (LIBES, 2019).

Ook het wetgevend kader met betrekking tot de rechten van slachtoffers in België heeft een belangrijke impact op mogelijke uitkomsten van het pilootproject. Zoals voordien reeds aangehaald, hangt het recht op verblijf van slachtoffers samen met hun medewerking aan en de resultaten van het gerechtelijk onderzoek. Ook heeft het slachtoffer recht op sociale steun gedurende deze periode. Het is ook deze OCMW steun die de huurprijs van de transitie-units dekt. Deze samenhang houdt bijgevolg het risico in dat, wanneer het gerechtelijk onderzoek is afgelopen en er geen bewijzen voorhanden zijn voor de kwalificatie mensenhandel, deelnemers de transitie-units vroegtijdig moeten verlaten (designer 1, persoonlijke communicatie, 18 februari 2021).

4.1.2 *Mesocontext*

Hoewel er in Antwerpen een goede samenwerking is uitgebouwd tussen Payoke en het CAW wat de opvang en ondersteuning aan slachtoffers van mensenhandel betreft, was de behoefte aan ondersteuning nog steeds groter dan wat men met beperkte middelen kon voorzien (designer 2, persoonlijke communicatie, 18 februari 2021). Slachtoffers zijn vaak niet klaar om volledig zelfstandig mee te draaien in een land dat hen vreemd is en waar ze de taal niet spreken. Om van duurzame integratie te kunnen spreken is bijgevolg nóg meer ondersteuning nodig wat de noden en behoeften van slachtoffers op lange termijn betreft (LIBES, 2019).

Een tweede belangrijk element dat hier dient te worden vermeld is het feit dat er oorspronkelijk sprake was van een transitiehuis, waar 10 cliënten tezamen met *locals* zouden gehuisvest worden en waar de hulpverlening op geïntegreerde en gecentraliseerde wijze kon plaatsvinden

---

⁶ Dit valt te lezen in Richtlijn 2011/36/EU van het Europees Parlement en de Raad inzake de voorkoming en bestrijding van mensenhandel en de bescherming van slachtoffers daarvan, en ter vervanging van Kaderbesluit 2002/629/JBZ van de Raad

(LIBES, 2019). Doch de realiteit van de huizenmarkt in Antwerpen heeft er anders over beslist waardoor de deelnemers zich thans in aparte woonunits bevinden, verspreid over Berchem en het Kiel. Deze woonunits zijn in handen van de sociale huisvestingsmaatschappijen De Woonhaven en De Ideale Woning (designer 1, persoonlijke communicatie, 10 oktober 2020). De huur van deze appartementen en studio's wordt door het OCMW gedekt. Slachtoffers moeten in het opvanghuis voldoende gespaard hebben voor hun huurwaarborg, vooraleer ze in een transitie-unit te mogen stappen (designer 2, persoonlijke communicatie, 18 februari 2021).

4.1.3 *Microcontext*

De designers gaven duidelijk aan dat het idee van een transitiehuis ontstaan is vanuit de vaststelling dat mensen niet klaar zijn om volledig zelfstandig te wonen op het moment dat ze het opvanghuis verlaten. Dit moment is dan ook een cruciaal kantelpunt in hun leven. Deze overgang vormt een uitdagende, ingrijpende en angstige periode voor de betrokkenen, gezien ze het plots moeten stellen zonder de constante ondersteuning die ze in de opvang wel steeds ter beschikking hadden. Ook al denken sommigen oorspronkelijk dat ze klaar zijn voor het zelfstandig leven, toch komt voor velen al gauw het besef dat ze nog steeds hulp nodig hebben. Er zijn veel drempels in het leven van de slachtoffers die integratie bemoeilijken, zoals anderstaligheid, ongeletterdheid, kwetsbaarheid, wantrouwen ten opzichte van hulp- en dienstverlening, enz. Bovendien zijn de ondersteuningsnoden van slachtoffers van mensenhandel bijzonder complex en variëren deze aanzienlijk op basis van geslacht, het migratietraject en type uitbuiting, mate van empowerment, persoonlijkheidskenmerken, het trauma, enz. (On the Road Cooperativa Sociale, Payoke, CAW, SOLWODI Deutschland, & Fondation Surt, 2019)

Op basis van interviews met 54 slachtoffers van mensenhandel in hun overgang van noodopvang naar zelfstandig wonen, werden bij de start van het project reeds tien aandachtsgebieden opgesteld waar cliënten aangaven meer ondersteuning nodig te hebben. Per ondersteuningsdomein werden er een aantal zeer concrete bijhorende vaardigheden geformuleerd (On the Road Cooperativa Sociale et al., 2019).

Aandachtsgebieden Voorbeeld van concrete vaardigheden

Sociaal leven

- Inzicht in de nieuwe culturele context
- Kennis van de nationale wetten en reguliere diensten

<i>Geestelijke gezondheid en welzijn</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Zelfbewustzijn - Zelfvertrouwen - Gezonde routines en gewoonten aannemen
<i>Taal</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Zelfmotivatie om een nieuwe taal te leren - Communicatie vaardigheden
<i>Openbare diensten en administratie</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Kennis van openbaar bestuur en diensten - Digitale toegang en mogelijkheid om digitale diensten te gebruiken
<i>Veiligheid</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Kennis van noodnummers - Mogelijkheid om eigen privacy te beschermen - Kennismaken met wetten in het gastland
<i>Huisvesting</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Inzicht hebben in de lokale vastgoedmarkt - Vertrouwd zijn met regels en voorschriften over de huurovereenkomst
<i>Huishouden</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Weten hoe om te gaan met nutsvoorzieningen en rekeningen - Verantwoord consumeren en sorteren
<i>Financiën</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Budgetteren van inkomsten en uitgaven - Zich bewust zijn van de kosten van levensonderhoud in het gastland - Beheer van een bankrekening
<i>Economische inclusie</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Afstemmen van doelen uit het verleden met een nieuw realistisch levensplan - Zoeken naar een baan
<i>Kinderopvang</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Begeleiding bij het handhaven van een gezonde zwangerschap - Leren omgaan met de emotionele druk van het moederschap

4.2 Actoren

Nu het duidelijk is binnen welke context de interventie plaatsvindt, is het belangrijk om te weten welke actoren effectief betrokken zijn bij de interventie. Volgens Blom en Morén (2011) gaat het dan om diegenen die een invloed uitoefenen op de interventie. Chen (2012) noemt hen de *program implementers* en verwijst naar diegenen die werkelijk diensten leveren aan cliënten, zoals sociaal werkers, case managers, gezondheidswerkers, enz. De kwaliteit van de geleverde diensten kan bijgevolg afhankelijk zijn van het enthousiasme, engagement, maar vooral van de visie van de actoren.

Zoals eerder vermeld is LIBES een samenwerkingsverband over verschillende landen en organisaties voor slachtofferhulp heen. Aangezien het transitiehuis een pilootproject is dat enkel in België vorm krijgt, werd de eindverantwoordelijkheid voor dit deel van het project bij

de Belgische actoren, d.w.z. CAW Antwerpen en Payoke, gelegd. Zowel de psychosociale begeleiders van Payoke als de individuele begeleiders van CAW volgen de deelnemer verder op van zodra deze van het opvanghuis naar een transitie-unit verhuist. Twee vaste duo's (met telkens een begeleider van elke organisatie) verzorgen de workshops. Daarnaast heeft Payoke ook een woonbegeleidster in dienst, die het woondossier van de client mee opvolgt (designer 1, persoonlijke communicatie, 18 februari 2021).

De doelgroep waarmee Payoke en Asmodee aan de slag kunnen, wordt door de Belgische wetgever ingeperkt tot die slachtoffers die bereid zijn mee te werken met het gerechtelijk onderzoek. Enkel zij kunnen (en moeten) verder begeleid en opgevangen worden door Payoke en Asmodee. De restgroep wordt door Payoke eventueel doorverwezen naar andere diensten, maar zal nooit erkend kunnen worden als slachtoffer mensenhandel. Voor een verblijf in de transitie-units zelf, komen bovendien enkel niet-EU onderdanen in aanmerking (hulpverlener 4, persoonlijke communicatie, 29 oktober 2020).

4.3 Interventies

Aangezien Blom en Morén (2009) geen definitie voor dit concept formuleren, wordt in navolging van Boost et al. (2017) aangenomen dat interventies acties zijn die de betrokken actoren ondernemen om veranderingen teweeg te brengen die tegemoetkomen aan de doelstelling(en) van het programma. Vooraleer dieper in te gaan op de inhoud van de interventies, wordt eerst nogmaals stil gestaan bij de overkoepelende doelstelling van het project. Het is namelijk de bedoeling om via allerlei ondersteunende maatregelen op lange termijn, de kansen van de deelnemers op succesvolle integratie te vergroten (designer 1, persoonlijke communicatie, 10 oktober 2020). Volgens de projectdocumentatie wenst men in eerste instantie de overgang naar zelfstandigheid vergroten via praktische, innovatieve en empowerende oplossingen zoals: betaalbare huisvesting, individuele ondersteuning en begeleiding, workshops en een buddy programma.

Deze uitgewerkte interventies zijn bovendien gebaseerd op vier principes: een bottom-up aanpak, een participatieve aanpak, een slachtoffergerichte aanpak en rekening houdend met de genderdimensie. Een bottom-up aanpak verwijst naar het feit dat de ontwikkeling en implementatie van de interventies moet starten vanuit de expertise van de dienstverleners. Ook de input en betrokkenheid van de deelnemers is van groot belang (participatieve aanpak), zowel bij het behoefte-onderzoek als bij de evaluatie van de verschillende onderdelen van het project.

De slachtoffergerichte aanpak ten derde bestaat uit het centraal plaatsen van de keuzevrijheid van slachtoffers en de bescherming van hun rechten in alle geplande interventies. Ten slotte werd in het bijzonder aandacht besteed aan het bevorderen van gendergelijkheid in het project (LIBES, 2019).

4.3.1 Woonst

Gedurende de periode van één jaar, hebben de deelnemers recht op een sociale woning. De maandelijkse huurkost wordt door het OCMW bekostigt en wat er overblijft van het leefloon van de deelnemers krijgen ze in eigen beheer op hun rekening gestort. Deze woning is een appartement of een studio waarin ze individueel of met eventuele familie verblijven. In de strategische nota van het project gaat men uit van de mogelijkheid dat: *‘een veilige en betaalbare accommodatie mogelijk meer kansen biedt op zelfstandigheid doordat de deelnemers meer kunnen sparen’* (eigen vertaling). Vier van de deelnemers betrokken hun woning op 1 oktober, de andere deelnemers verhuisden op 1 november, met uitzondering van één deelnemer die pas op 1 december kon verhuizen (designer 3, persoonlijke communicatie, 10 december 2020).

4.3.2 Trainingsprogramma

Een belangrijk onderdeel van het pilootproject is de ontwikkeling van een trainingsprogramma voor de deelnemers, dat gericht is op het aanleren van alle vaardigheden die nodig zijn om zelfstandig wonen tot een goed einde te brengen. Vanuit de eerder benoemde ondersteuningsnoden die slachtoffers hebben, werden acht trainingsmodules samengesteld. In de vorm van workshops in groep kunnen hulpverleners hun cliënten zo de nodige tools aanreiken op hun pad naar zelfstandigheid en integratie. Het gaat om volgende acht workshops: (1) huizenjacht, (2) huishouden, (3) overheidsinstanties, (4) financiën, (5) zelfzorg en veiligheid, (6) economische inclusie, (7) sociale en communicatieve vaardigheden en (8) familie (Life Beyond the Shelter, 2020). Er is tevens een werkboek voorzien waarin alle belangrijkste punten worden samengevat. Het is voor de deelnemers geen verplichting om alle acht modules te doorlopen, maar ze worden wel sterk aangemoedigd om dit te doen. Volgens de designers zien de deelnemers zelf eveneens het nut ervan.

Bovendien gaan de designers uit van de meerwaarde van de groep bij het geven van workshops:

Ik zie de groepsdynamiek dan ook echt als een voordeel, omdat ze kunnen leren van elkaar. De meeste mensen in de workshops kennen elkaar al vanuit het opvanghuis en vertrouwen

elkaar. Dat is ook echt belangrijk, die vertrouwde omgeving waarin alles veilig aanvoelt.
(designer 2).

4.3.3 *Individuele begeleiding*

Naast het volgen van het trainingsprogramma is er ook een intensieve individuele begeleiding voorzien. De individuele begeleider bezoekt de deelnemer bij de aanvang van het project wekelijks in zijn woonst en volgt diens vorderingen op. Naarmate het project vordert, wordt de frequentie idealiter afgebouwd. Het feit dat de begeleiders aan huis komen bij de deelnemers is volgens de designers een belangrijk onderdeel van de begeleiding dat zowel een meerwaarde biedt voor de begeleider als voor de deelnemer:

Je kan dan wat peilen naar de vorderingen van de cliënt en de vinger aan de pols houden. Je ziet zijn levensomstandigheden en hoe die het doet, waaraan nog moet gewerkt worden. Cliënten vinden het trouwens ook leuk om te laten zien dat het gaat met hun en wat ze al verwezenlijkt hebben (designer 2).

Deze begeleiding is heel individueel bepaald en afhankelijk van de problemen en zorgen waar een deelnemer mee te kampen heeft. Het is de bedoeling dat elke deelnemer zijn unieke begeleider toegewezen krijgt. Volgens designer 2 is het belangrijkste aspect van deze begeleiding het verankeren van mensen:

We moeten de deelnemers laten zien hoe ze zich op een veilige manier in de maatschappij kunnen begeven. Een aantal zaken die eigen zijn aan onze samenleving zijn voor hen namelijk moeilijk te begrijpen, dus we moeten de maatschappij voorstellen als minder bedreigend.

4.3.4 *Buddy programma*

Ten slotte is het de bedoeling dat alle deelnemers de kans krijgen om aan een buddy gekoppeld te worden, die hen kan bijstaan bij hun verdere integratie. Dit aanbod is volledig vrijblijvend. Men wenste hiervoor in eerste instantie samen te werken met Armentekort en Filet Divers, waarbij de ene organisatie zou focussen op buddy's die werken aan de psychologische empowerment van de deelnemers, en de andere organisatie op buddy's gericht op het verbeteren van de taalvaardigheid. Echter, door de COVID-19 crisis is de samenwerking met Filet Divers niet van start kunnen gaan en heeft de samenwerking met Armentekort vertraging opgelopen. Bovendien hebben de designers er bewust voor gekozen om dit aanbod niet onmiddellijk van bij de start van het transitieprogramma aan de deelnemers te doen, uit angst

dat het zelfstandig wonen al uitdagend genoeg is (designer 1, persoonlijke communicatie, 18 februari 2021).

Om al voorgaande redenen heb ik er daarom voor gekozen om bij de analyse van het transitieprogramma eerder te focussen op de drie voorgaande interventies en het buddy programma niet verder te verkennen aan de hand van de literatuur.

4.4 Mechanismen

Mechanismen zijn niet rechtstreeks observeerbare, maar daarom niet minder aanwezige entiteiten, die kunnen verklaren waarom bepaalde waarneembare gebeurtenissen zich voordoen (Blom & Morén, 2011). Ze kunnen met andere woorden verklaren waarom een interventie voor bepaalde doelgroepen in een bepaalde context werkt (Astbury & Leeuw, 2010).

De interne projectdocumenten maken geen expliciete melding van verklarende mechanismen. Een aantal van de oriënterende perspectieven, zoals het feit dat een bottom-up, participatieve en een slachtoffergerichte benadering gehanteerd wordt, kunnen echter wel in die zin begrepen worden. Daarnaast werd er in de gesprekken met de *designers* ook de focus gelegd op het belang van individueel maatwerk en empowerment. Uit latere gesprekken met de *implementers* en de doelgroep is tenslotte ook het belang gebleken van nabijheid en outreach, maar aangezien deze programmatheorie focust op de visie van de *designers* komen die elementen in volgende hoofdstukken aan bod.

1) Bottom-up en participatief

De ontwikkeling en implementatie van de interventies start vanuit de expertise van de dienstverleners. Zij zijn namelijk in de mogelijkheid om de sterktes en het potentieel in hun werk met slachtoffers aan te duiden en zij zijn ook diegenen die de implementatie van de nieuwe interventie moeten uitvoeren. Ook de input en betrokkenheid van de deelnemers is hierbij van groot belang. Slachtoffers hebben reeds een actieve rol gespeeld bij het behoefteonderzoek en ook bij de evaluatie van de verschillende onderdelen van het project wordt hun mening gevraagd. Dit principe geldt uiteraard ook voor het individueel traject dat wordt uitgestippeld voor slachtoffers.

2) Slachtoffergericht

Slachtoffers staan centraal bij alle geplande interventies en de bescherming van hun rechten is prioritair. In dat opzicht is het project ook gebaseerd op een mensenrechtenbenadering. Alle

slachtoffers moeten op gelijke wijze toegang krijgen tot hulp, ondersteuning, bescherming en rechtvaardigheid, zonder dat hun keuzevrijheid mag ingeperkt worden. Op elk moment moet er rekening worden gehouden met de visie en voorkeuren van de overlever om zijn volledige deelname te bevorderen. Het projectvoorstel verwijst eveneens naar de Piramide van Maslow, waarbij het project verder wenst te gaan dan het vervullen van de basisnoden zoals voedsel en onderdak. De focus ligt op het uitbouwen van betekenisvolle relaties en het verhogen van de gemeenschapszin van de deelnemer via sociale interactie, mentaal welzijn, persoonlijke motivatie en zelfvertrouwen.

3) Empowerment

In de projectdocumentatie lezen we dat men de overgang naar zelfstandig leven wenst te vergemakkelijken via: *'practical, innovative and empowering tools and solutions'*. Het is met andere woorden de bedoeling om deelnemers te versterken om zo integratie in de gastsamenleving te vergemakkelijken en te komen tot een actieve participatie aan de samenleving. Het gaat bovendien ook om het aanmoedigen van de deelnemer om blijvend aan zelfzorg te doen.

4) Maatwerk

De designers benadrukken tenslotte het belang van maatwerk bij de individuele begeleiding aan huis. De algemene capaciteiten en taalvaardigheid van mensen varieert namelijk. Ook de fysieke en mentale toestand kan verschillen van persoon tot persoon, waardoor een afweging van individuele noden en behoeften noodzakelijk is.

4.5 Resultaten

Resultaten verwijzen in de eerste plaats naar cliënteffecten of *outcomes*, meer bepaald veranderingen in de leefwereld van de client als gevolg van de interventie (Blom & Morén, 2009). De overkoepelende doelstelling van het gehele project is bijdragen aan een duurzame integratie in de gastsamenleving van slachtoffers van mensenhandel. Integratie wordt gedefinieerd als zijnde het proces van herstel en sociale en economische inclusie in de samenleving. Integratie omvat volgens de projectdocumentatie verschillende componenten, waaronder een stabiele en veilige leefomgeving, een redelijke levensstandaard, mentaal en fysiek welzijn en kansen op het vlak van sociale en economische ontwikkeling. Bovendien worden in het bijzonder een aantal specifieke indicatoren benoemd die een aanwijzing kunnen

geven over de mate van integratie van een persoon⁷. Aan de start van het traject werd aan de deelnemers gevraagd om een vragenlijst in te vullen die alle voorgaande indicatoren bevraagt. De intentie van de designers is om dit op het einde van het traject opnieuw te doen om te evalueren of de deelnemers vordering gemaakt hebben op die vlakken. Zij zijn er echter van overtuigd dat: *‘er niet te veel maatstaven op voorhand moeten worden bepaald’* (designer 3, persoonlijke communicatie, 18 februari 2021).

Hoewel we een volwaardige integratie bijgevolg kunnen beschouwen als de ultieme lange termijn-doelstelling voor slachtoffers van mensenhandel, wenst men via het transitieprogramma in eerste instantie de deelnemers de nodige vaardigheden en praktische tools bij brengen die de overgang van het opvanghuis naar zelfstandig wonen en zelfredzaamheid vlotter moeten laten verlopen. De beste test voor de deelnemers zal dan ook het zoeken van hun eigen woonst zijn aan het einde van het traject: *‘dat is gewoon het sluitstuk en zal wel tonen wat ze allemaal hebben geleerd’* (designer 2, persoonlijke communicatie, 10 december 2020). Uiteindelijk zal dit cliënten ook helpen om volwaardig te kunnen participeren aan de samenleving (LIBES, 2019).

In paragraaf 2.6 werd benadrukt hoe ook economische inclusie nagestreefd moet worden, wil men uiteindelijk tot een duurzame integratie komen. Volgens de designers komt dit onderdeel echter voor de meesten nog veel te vroeg binnen hun traject. Hoewel zowel binnen de individuele begeleiding als binnen de workshops zeker de nodige aandacht besteed wordt aan het onderwerp, blijft het bij velen in eerste instantie beperkt tot het leren van de taal (designer 2, persoonlijke communicatie, 10 december 2021).

---

⁷ Het gaat om: (1) veilige en betaalbare accommodatie, (2) rechtspositie, (3) professionele mogelijkheden, (4) onderwijs- en opleidingsmogelijkheden, (5) veiligheid en zekerheid, (6) gezonde sociale omgeving, (7) sociaal welzijn en positieve interpersoonlijke relaties, (8) economische situatie, (9) fysiek welzijn, (10) mentaal welzijn, (11) toegang tot diensten, (12) motivatie en toewijding aan proces van integratie, (13) juridische problemen en voortgang rechtszaak, (14) welzijn van secundaire begunstigen (zoals familie, leden van de gastsamenleving, enz.)

5 Het LIBES-project – aanvullingen uit de literatuur

Om de veronderstellingen van de designers in bovenstaande programmatheorie af te toetsen aan de wetenschappelijke literatuur, dienen een aantal kernconcepten ervan nauwer bekeken te worden. Deze concepten worden telkens afgetoetst aan de algemene literatuur rond dat bepaalde thema, maar in het bijzonder ook aan de beschikbare literatuur m.b.t. interventies voor slachtoffers van mensenhandel. Op die manier wordt getracht voldoende diepgaande informatie te bekomen over de mogelijke werkzame principes binnen het transitieprogramma. In de geformuleerde programmatheorie werd bepaald dat de designers het project opvatten vanuit een mensenrechtenbenadering. In wat volgt wordt onderzocht wat dit concreet betekent in de praktijk van het transitieprogramma. Deze benadering wordt gebruikt als een soort van ‘kapstok’ en wordt verder ontrafeld in een aantal bouwstenen, die kunnen helpen om deze mensenrechtenbenadering te garanderen. Hoewel het project uit verschillende interventies bestaat, wordt er gezien het beperkt bestek van deze masterproef voornamelijk gefocust op de interventies van de professionals die specifieke kennis en vaardigheden aan de deelnemers wensen bij te brengen, namelijk de individuele begeleiding en de workshops. Deze bouwstenen zijn: de hulpverleningsrelatie, empowerment, het cliëntperspectief of maatwerk, generalistisch werken en nabijheid via outreach.

5.1 Mensenrechtenbenadering

In bovenstaande programmatheorie werd beschreven hoe de designers het LIBES-project opvatten vanuit een mensenrechtenbenadering. Hierbij zouden alle slachtoffers op gelijke wijze toegang moeten krijgen tot hulp, ondersteuning, bescherming en rechtvaardigheid, zonder dat hun keuzevrijheid mag ingeperkt worden. In wat volgt, wordt onderzocht hoe we deze mensenrechtenbenadering verder kunnen interpreteren. Rechten zijn namelijk geen rigide structuren, maar zijn sociale en politieke constructies die vorm krijgen en geïnterpreteerd worden in lokale contexten en concrete situaties (Hermans, Vandekinderen, Roose, & Raeymaeckers, 2018; Vandekinderen, Roose, Raeymaeckers, & Hermans, 2020). Het is dus van belang te onderzoeken hoe en in welke mate mensenrechten gerealiseerd worden in de complexe context van slachtoffers van mensenhandel binnen het transitieprogramma.

5.1.1 Wat zijn dat, mensenrechten?

Om te kunnen omschrijven wat een mensenrechtenbenadering werkelijk inhoudt, moeten we eerst kijken naar wat mensenrechten zijn. Mensenrechten zijn universele rechten, die door iedereen gerespecteerd moeten worden en waarvan ieder mens in principe moet kunnen

genieten. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens onderscheidt drie generaties mensenrechten. Zo zijn er de burgerlijke en politieke rechten (zoals het recht op vrije meningsuiting, een eerlijke rechtsbedeling, enz.), de economische, sociale en culturele rechten (zoals recht op arbeid, sociale zekerheid, enz.) en de collectieve en solidariteitsrechten (zoals het recht op een gezond leefmilieu). De Belgische Grondwet en de OCMW-wet van 1976 hebben de vertaalslag gemaakt naar de Belgische regelgeving (Hermans et al., 2018). Dat deze neergeschreven zijn in wetgeving betekent daarom echter niet dat ze de facto ook gerealiseerd worden. Integendeel zelfs, in ons huidig maatschappelijk klimaat staat de realisatie van mensenrechten steeds meer onder druk. In de context van de actieve welvaartstaat worden rechten op welzijn niet meer onvoorwaardelijk toegekend en worden mensen meer en meer aangesproken op hun eigen verantwoordelijkheid (Hermans et al., 2018).

Om de concrete vertaalslag van de mensenrechtenbenadering naar de praktijk te maken, kan de capabilitybenadering een houvast bieden. De benadering vindt haar oorsprong bij twee belangrijke denkers, Amartya Sen en Martha Nussbaum en gaat uit van het idee dat elke mens recht heeft op een menswaardig bestaan. Het staat bovendien vast dat een menswaardig bestaan uit meer dan louter universele basisbehoeften zoals honger, dorst, onderdak, enz. bestaat. Het gaat bovenal over het kunnen floreren en het volwaardig kunnen participeren van een individu aan de samenleving (Tirions, Van Dam, & den Braber, 2019). Het is de verantwoordelijkheid van de samenleving zekere minimumstandaarden hieromtrent te specificeren (Raeymaeckers et al., 2017) maar hoe mensen hun leven concreet vorm wensen te geven op een manier die zij zelf waardevol achten, is een persoonlijke keuze. Het is dus belangrijk om te kijken naar de kwaliteit van leven vanuit het standpunt van de mensen zelf (Tirions et al., 2019).

5.1.2 Wat betekenen ze voor slachtoffers van mensenhandel?

Wordt er vanuit bovenstaande bevindingen naar de situatie van slachtoffers van mensenhandel gekeken, dan hoeft het geen betoog dat mensenhandel een ernstige schending uitmaakt van de mensenrechten (Andreatta, 2015; Rijken et al., 2013). Vanuit een mensenrechtelijk perspectief is de ondersteuning en bescherming van slachtoffers van mensenhandel één van de belangrijkste pijlers (Brunovskis & Surtees, 2012). Deze pijler zit ondertussen verweven in verschillende internationale richtlijnen, aanbevelingen en verdragen die grotendeels ook werden omgezet in nationale wetgeving (Myria Federaal Migratiecentrum, 2019). Het recht op behoorlijke huisvesting garanderen lijkt bovendien één van de absolute minimumvoorwaarden om te voldoen aan de mensenrechtenbenadering en een menswaardig bestaan te garanderen. In

de praktijk zou het echter moeten gaan over het garanderen van verschillende *capabilities* die veel verder gaan dan louter huisvesting en moet het mogelijk zijn voor slachtoffers om te kunnen floreren en volwaardig te kunnen participeren aan de maatschappij. Hiertoe moeten praktijkwerkers vanuit een krachtenperspectief de wensen van elk individu centraal stellen en aandacht hebben voor hun leefwereld om daar de werkelijke mogelijkheden te versterken en hulpbronnen beschikbaar te maken (Andreatta, 2015; Tirions et al., 2019).

Een mensenrechtenbenadering zoals hierboven omschreven (die een menswaardig bestaan en idealiter een volwaardige participatie van een slachtoffer aan de samenleving vooropstelt), valt in de context van het transitieprogramma aldus gelijk te stellen aan een duurzame integratie van slachtoffers in de gastsamenleving. Een cruciaal onderdeel daarvan is het bijbrengen van vaardigheden met betrekking tot zelfstandigheid en zelfredzaamheid aan het slachtoffer. Hoe deze mensenrechtenbenadering in de context van het transitieprogramma voor slachtoffers van mensenhandel verder gegarandeerd kan worden, wordt besproken in onderstaande paragrafen. Er worden een aantal bouwstenen geïdentificeerd die ervoor kunnen zorgen dat een menswaardig bestaan voor slachtoffers gerealiseerd wordt.

5.2 Hulpverleningsrelatie

Eén van de bouwstenen die kan bijdragen aan het omzetten van een mensenrechtenbenadering in de praktijk is de relatie tussen hulpverlener en cliënt. Deze relatie wordt in deze masterpoef beschouwd als een kritische randvoorwaarde om aan de slag te kunnen gaan met de andere bouwstenen.

5.2.1 Het belang van de relatie tussen hulpverlener en cliënt

Eén van de belangrijkste werkmiddelen die sociaal werkers ter beschikking hebben tijdens het hulpverleningsproces is de relatie met hun cliënt. Uit onderzoek blijkt dat sociaal werkers de relatie met hun cliënt en het vertrouwen dat hierbij komt kijken, vaak meer noodzakelijk achten voor het behalen van resultaten dan alle andere methodieken (Perlinski, Blom, & Morén, 2012). Om een cliënt te kunnen helpen is begrip van diens vaak complexe situatie nodig. De basisvoorwaarde hiertoe is een nauwe persoonlijke relatie met de cliënt (Blom, 2004). Ook Van Regenmortel (2009) beschrijft hoe de relatie tussen hulpvrager en hulpverlener essentieel is en als fundament dient voor een krachtgerichte zorg.

Hierbij wordt het belang benadrukt van het ontwikkelen van een vertrouwensband tussen beiden (Dingenen, Raeymaeckers, Van Riel, Cornille, & Postma, 2019; Perlinski et al., 2012;

Steenessens, Demeyer, & Van Regenmortel, 2009). Een positieve basishouding is dan de basisvoorwaarde om als hulpverlener het mandaat te kunnen krijgen van de hulpvrager om aan bod te komen binnen diens traject (Van Regenmortel, 2008a). Deze positieve basishouding is gestoeld op presentie, respect en partnerschap als belangrijkste basispremissen (Van Regenmortel, 2009). Present zijn verwijst naar het hebben van aandacht voor de ander en het aanwezig zijn en houdt vaak activiteiten in die traditioneel niet tot de hulpverlening behoren, zoals bijvoorbeeld mee opruimen met de cliënt in huis. Dit soort activiteiten laat echter toe een band op te bouwen met de cliënt (Van Regenmortel, 2008a). Respect hebben voor de ander gaat dan weer over openheid van de hulpverlener voor het anders-zijn. Met partnerschap tenslotte wordt verwezen naar een fundamentele verschuiving in de klassieke machtsrelatie tussen hulpvragen en hulpverlener, waarbij de hulpvrager een gelijkwaardige actor wordt in het hulpverleningsproces. Op die manier komt er ruimte vrij voor de cliënt om volwaardig te participeren aan diens eigen hulpverleningstraject en zelfs een regierol op te nemen (Van Regenmortel, 2009).

Hulpverleners hebben tijd en ruimte nodig om dergelijke relaties met hun cliënteel aan te gaan. Daarom is continuïteit van de zorg een essentiële voorwaarde voor het realiseren van grondrechten (Hermans et al., 2018). Het wordt als versterkend en steunend door cliënten ervaren dat ze gedurende langere tijd doorheen een traject kunnen terugvallen op éénzelfde steunfiguur (Steenessens et al., 2009).

5.2.2 Het belang van de hulpverleningsrelatie bij slachtoffers van mensenhandel

Ook bij slachtoffers van mensenhandel wordt de meerwaarde van een sterke relatie tussen hulpverlener en cliënt benadrukt. Een sterke hulpverleningsrelatie leidt volgens Gatens (2019) tot meer begrip voor de noden van de slachtoffers waarmee een relatie wordt uitgebouwd. Een extra moeilijkheid bij slachtoffers van mensenhandel is het feit dat ze het vaker moeilijker hebben om anderen te vertrouwen en geloven (Zimmerman & Pocock, 2012). Het inzetten op een vertrouwensrelatie is dan zeker van groot belang (Busch-Armendariz et al., 2009; Clawson & Dutch, 2008b; Macy & Johns, 2011). Uit de evaluatie van een transitieprogramma voor slachtoffers van mensenhandel in Texas (Verenigde Staten) kwam het vermogen van de begeleiders om vertrouwensrelaties op te bouwen met hun cliënt naar voor als één van de grote sterktes van het programma. Cliënten gaven aan dat ze het belangrijk vinden om hun comfortabel genoeg te voelen om nee te durven zeggen of zaken te vragen (Busch-Armendariz et al., 2009).

Het opbouwen van een vertrouwensrelatie gebeurt echter niet van de ene dag op de andere en vraagt de nodige tijdsinvestering van de casemanager (Clawson & Dutch, 2008b). Clawson en Dutch (2008a) vonden consensus onder praktijkwerkers over het belang van continuïteit van de hulpverlening. Integratieprogramma's moeten de nodige middelen en tijd krijgen om gedurende een lange tijd met slachtoffers aan de slag te gaan (Brunovskis & Surtees, 2012; United States Agency for International Development, 2007). Gezien de moeilijkheden om een vertrouwensrelatie op te bouwen met slachtoffers van mensenhandel, lijkt één centrale casemanager de vooruitgang van cliënten te bevorderen. Idealiter wordt dus één persoon aangeduid die de ganse weg met slachtoffer aflegt en die van begin tot einde voor de nodige emotionele steun kan zorgen (Armstrong, 2008).

5.3 Empowerment

Een tweede bouwsteen voor het realiseren van mensenrechten in de praktijk bij slachtoffers van mensenhandel is empowerment.

5.3.1 Het belang van empowerment

Met het begrip empowerment wordt verwezen naar: “het proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie” (Van Regenmortel, 2008a). Uit deze definitie blijkt duidelijk dat empowerment zich niet beperkt tot een individuele verantwoordelijkheid, maar dat ook op meso- en macroniveau vanuit een empowerment denken moet worden gehandeld. In deze verdieping leggen we de focus echter op het microniveau en gaan we kort in op de eigen krachten van het individu (Van Regenmortel, 2009).

Empowerende hulpverlening impliceert een krachtgerichte zorg. Er wordt uitgegaan van het idee dat ieder individu krachten in zich heeft die kunnen worden aangewend om greep te krijgen op het eigen leven. Het is aan de hulpverlener om samen met de cliënt hiernaar op zoek te gaan (Driessens, Depauw, Melis, & Van Robaey, 2019). De ultieme betrachting voor het individu houdt steeds het volwaardig participeren aan de samenleving in, al ware het ieder op zijn eigen unieke manier. Ook het ontsluiten van hulpbronnen in de omgeving is van belang ter ondersteuning van de cliënt (Van Regenmortel, 2009). In deze context gaat er dan ook extra aandacht naar het versterken, herstellen of creëren van sociale netwerken (Van Regenmortel, 2011). Zoals voorheen reeds vermeld, is het fundament van deze krachtgerichte zorg een

positieve relatie tussen hulpvrager en hulpverlener (zie 5.2) en een passende participatie van de cliënt (Van Regenmortel, 2009). Hiermee wordt verwezen naar daadwerkelijk medezeggenschap in hulp- en dienstverleningsprocessen (Steenkens et al., 2009). Het belang hiervan bij het werken met slachtoffers van mensenhandel komt in paragraaf 5.4 nog meer uitgebreid aan bod.

5.3.2 *Het belang van empowerment bij slachtoffers van mensenhandel*

Wanneer over slachtoffers van mensenhandel wordt gesproken, roept dit vaak een beeld op van personen die machteloos (*powerless*) zijn. Door het feit echter dat deze personen oorspronkelijk op zoek gingen naar betere economische omstandigheden voor zichzelf of hun familie, hebben ze reeds bewezen dat ze de motivatie en de kracht in zich hebben om verandering na te streven (Talens, Landman, Claassen, van Hoof, & van Bentum, 2003).

Empowerment wordt door verschillende auteurs dan ook beschreven als de manier om met slachtoffers van mensenhandel aan de slag te gaan en als onderdeel van een succesvolle re-integratie (Brunovskis & Surtees, 2012; Busch-Armendariz et al., 2009; Gatens, 2019; Potocky, 2010; Shigekane, 2007). Slachtoffers geven zelf het belang aan om een gevoel van controle te hebben en zich sterk te voelen (Busch-Armendariz et al., 2009). Het is dan aan de hulpverleners om slachtoffers te ondersteunen en te versterken om zelfstandig en zelfvoorzienend te worden en hen actief te betrekken bij hun eigen proces van herstel en re-integratie (Brunovskis & Surtees, 2012; Talens et al., 2003). Dit proces verwijst naar een breed scala aan maatregelen over een uitgebreide tijdspanne (Brunovskis & Surtees, 2012). Het werken aan zelfstandigheid begint steeds bij het terugvinden van het zelfvertrouwen van het slachtoffer (Gatens, 2019). Daarna moeten slachtoffers de kans krijgen om stap voor stap de benodigde vaardigheden te leren en zo vertrouwen in hun eigen kunnen op te bouwen. Het gaat tevens over het leren maken van eigen beslissingen, hun eigen stem te leren vinden en rechten te leren uitoefenen (Armstrong, 2008). Alleen zo kunnen ze op termijn volwaardig participeren in de samenleving en de lokale gemeenschap (Gatens, 2019).

Ook Potocky (2010) beschrijft hoe de empowermentbenadering het zelfvertrouwen en het geloof in eigen kunnen van de deelnemer verhogen, het schuldgevoel verlaagt en hen leert persoonlijke verantwoordelijkheid te nemen over verandering. Gatens (2019) toont bovendien hoe verschillende transitieprogramma's in Illinois (Verenigde Staten) deelnemers de kans geven om de toekomstige vaardigheden die ze nodig hebben voor het herwinnen van hun zelfstandigheid stap per stap aan te leren en er zo voor zorgen dat ze de kans kregen om terug

aan zelfvertrouwen te winnen. Het was net dit zelfvertrouwen dat de deelnemers benoemden als zijnde cruciaal om hun doelen achterna te streven en uiteindelijk succesvol te reïntegreren (Gatens, 2019). Busch-Amendiraz et al. (2009) rapporteren een groter geloof in eigen kunnen (*self-efficacy*) en meer succes bij het afhandelen van zaken en vinden van steun, nadat participanten het transitieprogramma doorlopen hadden. Maar het verhaal is niet onverdeeld positief, want kwetsbaarheden bleven bestaan zelfs na twee jaar (door gebrekkige taalvaardigheid, lage inkomens, andere stressoren).

5.4 Cliëntperspectief

Een volgende bouwsteen die kan bijdragen aan een menswaardig bestaan voor slachtoffers van mensenhandel is een hulpverleningstraject opgebouwd vanuit het perspectief en op maat van de cliënt.

5.4.1 Belang van het centraal stellen van het perspectief van de cliënt

Onder invloed van het empowermentparadigma, waarin volwaardig burgerschap en participatie centraal staan, is het cliëntperspectief de laatste jaren aan een opmars bezig binnen het sociale domein. Op het niveau van de hulpverlening verwijst het cliëntperspectief naar een hulpverleningstraject dat maximaal inzet op participatie van de deelnemer en deze een regierol toebedeelt. De cliënt is eigenaar van zijn traject en de hulpverlener ondersteunt de cliënt bij het waarmaken van zijn doelen. Hierdoor krijgen cliënten een positiever zelfbeeld en verwerven ze meer keuze- en controlemogelijkheden in hun eigen leven (Driessens, Lyssens-Danneboom, & Depauw, 2019). Dit wil zeggen dat er veel belang wordt gehecht aan de manier waarop de cliënt en diens omgeving de situatie ziet en begrijpt, zij hebben namelijk de meeste kennis over hun eigen situatie in pacht (Cohen, 1999).

Er wordt bovendien gewerkt op maat en op tempo van de client, waarbij diens noden en verwachtingen het belangrijkste zijn (Dingenen et al., 2019). Dit handelingsprincipe wordt vaak omschreven door de term maatzorg (Van Regenmortel, 2002). Van Regenmortel identificeert vijf fundamenteën: positieve hulpverlening, integrale hulpverlening, participatie, gestructureerde hulpverlening en gecoördineerde hulpverlening. Maatzorg sluit dus zeer nauw aan op het voorheen besproken concept van empowerment en kan in die zin beschouwd worden als een concretisering van het empowermentparadigma voor de individuele hulpverlening (Van Regenmortel, 2002).

Het pleidooi voor de inbreng van het cliëntperspectief klinkt ook op het niveau van het sociaal werk onderzoek luid. Cliënten zijn namelijk ervaringsdeskundigen en bezitten bijgevolg over een bijzondere ‘insider’ kennis, die onderzoekers anders zouden missen (Driessens, Lyssens-Danneboom, et al., 2019).

5.4.2 Belang van participatie bij slachtoffers van mensenhandel

De literatuur met betrekking tot hulpverlening aan slachtoffers van mensenhandel hecht eveneens veel belang aan het cliëntperspectief. Zowel wat betreft het eigen hulpverleningstraject als wat het leveren van input voor re-integratieprogramma’s betreft, is het belangrijk dat de cliënt betrokken wordt. Interventies die ontwikkeld en aangepast zijn op participatieve wijze zijn namelijk efficiënter, effectiever en humanistischer (Surtees, 2008).

Op maat en tempo van het slachtoffer

Men is het er meestal over eens dat integratie een individuele aanpak op maat vraagt (Clawson & Dutch, 2008a; Macy & Johns, 2011; Potocky, 2010; Project Hope International, 2006; United States Agency for International Development, 2007). Slachtoffers hebben nood aan verschillende types en intensiteiten van hulp- en dienstverlening afhankelijk van hoeveel vooruitgang ze gemaakt hebben in hun proces van herstel (Macy & Johns, 2011). Het is de cliënt zelf die het startpunt bepaalt (Clawson & Dutch, 2008b). Ook Potocky (2010) stelt dat programma’s slachtoffergericht moeten zijn, in die zin dat ze hun aanpak afstemmen op de unieke noden van de cliënt. Andere studies erkennen eveneens het belang van een slachtoffergerichte aanpak, rekening houdend met de context van de cliënt en op maat van de noden en behoeften van individuele slachtoffers (Project Hope International, 2006; Rijken et al., 2013; United States Agency for International Development, 2007).

Keuzevrijheid

Zo bleken transitieprogramma’s in Illinois, USA, het meest succesvol als deelnemers de vrijheid kregen om hun eigen keuzes te maken met betrekking tot welke doelen ze willen nastreven. Het is belangrijk om te onthouden dat deelnemers steeds de ‘experten’ blijven van hun eigen situatie en het personeel hen de ruimte moet geven om deze rol op te nemen (Gatens, 2019). Slachtoffers appreciëren keuzevrijheid, draagt bij aan gevoel dat ze terug controle over leven hebben (Busch-Armendariz et al., 2009). Ook wat het individueel re-integratieplan betreft, is het noodzakelijk dit in samenwerking met de cliënt op te stellen en regelmatig samen te evalueren (Surtees, 2008).

Evaluatie

Daarnaast dienen slachtoffers eveneens te worden betrokken bij het ontwerp, de implementatie en evaluatie van interventies die ondersteuning bieden. Ze kunnen cruciale inzichten bieden in wat werkt en niet (Brunovskis & Surtees, 2012). Dit kan zowel via rechtstreekse interactie met cliënten, waarin het risico schuilt dat de cliënt niet volledig eerlijk durft te zijn, of via meer anonieme middelen zoals tevredenheidsformulieren en dergelijke (Surtees, 2008).

5.5 Generalistisch werken

Het feit dat een hulpverlener een generalistische benadering hanteert, maakt een vierde bouwsteen uit die kan bijdragen aan het realiseren van mensenrechten in de praktijk. De meerwaarde ligt voornamelijk in de integrale kijk van de generalist en diens functie als brugfiguur.

5.5.1 Meerwaarde van generalistisch werken

Integrale benadering

Eigen aan en het voordeel van generalistisch werken is het hanteren van een integrale of holistische benadering (Blom, 2004; Vandekinderen et al., 2020). Dit wil zeggen dat er nooit slechts op één levensdomein gefocust wordt, maar dat er aandacht is voor de verwevenheid van problemen op verschillende levensgebieden (Vandekinderen et al., 2020). Integraal werken houdt dus steeds aandacht in voor het unieke levensverhaal van elke cliënt en voor de verschillende betekenisaders en gevoelens van die persoon (Van Regenmortel, 2008b). Deze benadering erkent ook het feit dat een persoon niet los kan worden gezien van de bredere context en sociale omgeving waarin die zich bevindt. De generalist gaat aan de slag met deze complexe verwevenheid en werkt op het kruispunt van allerlei problemen en actoren (Vandekinderen et al., 2020). Een brede en integrale kijk is dan ook noodzakelijk om een duidelijk overzicht te krijgen van alle problemen van de cliënt (Blom, 2004; Steenssens et al., 2009).

Generalist als brugfiguur

De generalist is tevens een essentiële brugfiguur die verbinding maakt met andere hulpverleningsorganisaties (Vandekinderen et al., 2020). Als sociaal werker maak je dan ook constant verbindingen tussen mensen in kwetsbare situaties en andere mensen, diensten, buurten of beleidsmakers. Er vallen drie niveaus te onderscheiden aan verbindend werken. Het

individuele niveau is gebaseerd op het empowermentparadigma en verwijst naar het proces van versterking van mensen opdat ze opnieuw controle over hun leven krijgen en volwaardig kunnen participeren aan de samenleving. De ultieme randvoorwaarde hier is een samenleving die de nodige condities schept om dit mogelijk te maken. Het collectieve niveau vervolgens gaat over het ondersteunen of creëren van lokale verbindingen in de buurt. Met het derde onderdeel van verbindend werken tenslotte bedoelt men het maken van verbindingen met basisinstituties zoals opleiding, gezondheidszorg en de arbeidsmarkt (Vandekinderen et al., 2020).

Doordat de generalist een goed zicht heeft op de problemen van de cliënt over alle levensdomeinen heen, bevindt hij zich in de geschikte positie om door te verwijzen naar meer gespecialiseerde hulpverlening wanneer nodig (Dingenen et al., 2019). Raeymaeckers (2016) beschrijft in deze context hoe generalistische sociaal werkers cruciale ‘brokers’ of verbindingsfiguren zijn. Omdat zij een integraal beeld hebben van de problematiek van hun cliënten kunnen zij enerzijds de situatie van hun cliënt contextualiseren voor gespecialiseerde organisaties en anderzijds bemiddelen tussen cliënten en specialisten bij onduidelijkheden of conflicten.

5.5.2 Meerwaarde bij slachtoffers van mensenhandel

Integrale aanpak

Ook voor slachtoffers van mensenhandel is de hulpverlening idealiter allesomvattend (Brunovskis & Surtees, 2012; Davy, 2015; Rijken et al., 2013; Surtees, 2015) en plaatst deze de bescherming van de noden van het slachtoffer steeds centraal (Andreatta, 2015). Een brede kijk en integrale aanpak afgestemd op de unieke situatie van het slachtoffer is nodig omdat hun noden vaak complex, uiteenlopend en onderling verweven zijn (Brunovskis & Surtees, 2012; Potocky, 2010). Ook hun constante interactie met een zeer complexe juridische en maatschappelijke context, vaak vreemd voor slachtoffers, maakt aandacht voor alle verschillende levensdomeinen van een slachtoffer noodzakelijk (Davy, 2015).

Generalist als brugfiguur

In de literatuur rond slachtoffers van mensenhandel wordt deze rol toebedeeld aan de casemanager. Het belang van casemanagement bij de (re-)integratie van slachtoffers van mensenhandel wordt dan ook meerdere malen genoemd als kritische randvoorwaarde (Bales & Lize, 2005; Caliber, 2007; Clawson & Dutch, 2008b; Davy, 2015; Surtees, 2015). Het is

moeilijk voor slachtoffers om hun weg te vinden in het complex kluwen van hulpverlening, wetgeving en betrokken diensten. De casemanager kan deze navigeren binnen het complexe gerechtelijk en hulpverleningslandschap, kan communicatie coördineren, kan de cliënt concrete zaken bijbrengen, kan de belangen van de cliënt behartigen bij andere diensten en kan bovendien een belangrijke steunfiguur zijn (Clawson & Dutch, 2008b). Dit is niet enkel cruciaal voor wat de re-integratie en het herstel van het slachtoffer betreft, maar ook andere dienstverleners die betrokken zijn bij een geval van mensenhandel zien de voordelen als belangrijkste centrale aanspreekpunt voor hun diensten (Clawson & Dutch, 2008b; Davy, 2015). De casemanager bevindt zich dan in een strategische positie van waaruit hij een overzicht kan houden op de interactie tussen de context van de client en de invloed op diens noden en kan bijsturen waar nodig (Davy, 2015). Zo blijkt ineens ook weer het belang van integrale kijk, gezien een brede kennis over alle beschikbare diensten noodzakelijk is om de belangrijke rol van brugfiguur op te kunnen nemen (Busch-Armendariz, Nsonwu, & Heffron, 2014).

5.6 Nabijheid via outreach

Een laatste bouwsteen die mensenrechten en menselijke waardigheid kan faciliteren is tenslotte het streven naar nabijheid. Outreachende activiteiten kunnen hieraan bijdragen.

5.6.1 Belang van nabijheid

Een laatste bouwsteen om mensenrechten in de praktijk te realiseren is het creëren van nabijheid. Nabijheid verwijst naar het aanwezig zijn in de leefwereld van de cliënt. Dit is cruciaal om diens alledaagse realiteit en complexe verwevenheid daarvan met de omgeving te vatten. Het gaat dan niet enkel over fysieke nabijheid, maar ook over het mentaal nabij zijn door mee deel te nemen aan het leven van de cliënt (Vandekinderen et al., 2020). Nabijheid betekent samen met je cliënt de was ophangen of twee uur mee in de wachtzaal bij de dokter gaan zitten (Hermans et al., 2018). De hulpverlener gaat dus zowel letterlijk als figuurlijk aan de slag daar waar de cliënt zich bevindt (Cohen, 1999). Er worden bovendien een aantal voorwaarden geformuleerd om menselijke waardigheid in de praktijk te gaan realiseren via nabijheid. Het gaat dan om het krijgen en vrijmaken van voldoende tijd als hulpverlener, om onvoorwaardelijkheid en om laagdrempeligheid. Met dit laatste begrip wordt dan weer verwezen naar het wegwerken van zoveel mogelijk fysieke drempels naar hulp- en dienstverlening (Hermans et al., 2018).

We kunnen in deze context ook verwijzen naar het belang van outreachend werken om nabijheid te bereiken. Andersson (2013) benoemt de drie belangrijkste elementen van outreachend werk als volgt: (1) het streven naar contact met mensen die moeilijk te bereiken zijn; (2) het voorzien van of de brug maken naar een laagdrempelig hulpaanbod; en (3) werken in omgevingen die door anderen zijn georganiseerd. Hoewel er verschillende definities de ronde doen, is een gemeenschappelijke factor steeds het ‘uitreiken van de hand’ naar kwetsbare doelgroepen als een vorm van verbinding (Grymonprez, Roose, & Roets, 2017). Zo beschouwen Boost, Raeymaeckers, Hermans en Elloukmani (2020) in hun evaluatiestudie van het Geïntegreerd Breed Onthaal, werken met mensen in hun eigen omgeving als een belangrijk mechanisme om onderbescherming tegen te gaan. Sociaal werkers konden meer informatie verzamelen over de noden van hun cliënten via huisbezoeken, dan wanneer ze louter moesten afgaan op de mondelinge input verkregen tijdens een gesprek op hun bureau. Bovendien zijn hulpverleners steeds ‘te gast’ tijdens een huisbezoek, en zijn cliënten meer op hun gemak in hun eigen omgeving waardoor het hiërarchisch verschil tussen cliënt en hulpverlener kan verkleinen (Boost et al., 2020).

5.6.2 *Belang van nabijheid en laagdrempeligheid bij slachtoffers van mensenhandel*

Het belang van outreach wordt ook voor de doelgroep van slachtoffers van mensenhandel benadrukt (Talens et al., 2003). Outreachende vormen van sociaal werk worden binnen de literatuur echter voornamelijk vermeld als een proactieve manier om aan preventie te doen en als een reactieve manier om te informeren, te adviseren en slachtoffers te identificeren (Bjerkkan, Dyrliid, Nikolic-Ristanovic, & Simeunovic-Patic, 2005).

Aanwezig zijn in de leefwereld van slachtoffers van mensenhandel wordt wel beschreven als een manier om vertrouwen te winnen van slachtoffers (Bjerkkan et al., 2005). McCarthy (2018) identificeerde huisbezoeken of regelmatige telefoontjes bovendien als een *good practice* in het licht van een lange termijn opvolging tijdens de (re-)integratie van slachtoffers van mensenhandel in een gemeenschap.

5.7 **Besluit**

Bovenstaande literatuurstudie werd gestuurd door een aantal *sensitizing concepts* vanuit de oorspronkelijke programmatheorie. Afsluitend worden de belangrijkste aanvullingen vanuit de literatuurstudie nogmaals schematisch weergegeven. Deze bevindingen hebben dan ook het analysekader gevormd om de evaluatie van werkzame mechanismen aan op te hangen.

Hulpverleningsrelatie	<ul style="list-style-type: none"> – Als belangrijk fundament om met een slachtoffer van mensenhandel aan de slag te kunnen – Noodzaak van vertrouwensband <ul style="list-style-type: none"> ○ Minstens positieve basishouding (presentie, respect en partnerschap) ○ Aandacht voor participatie en regierol cliënt – Continuïteit van de zorg – Centrale casemanager kan faciliterend zijn
Empowerment	<ul style="list-style-type: none"> – Krachtgerichte zorg met als uiteindelijke doel participatie aan de samenleving <ul style="list-style-type: none"> ○ Passende participatie van cliënt in hulpverleningstraject – Geloof in eigen kunnen <ul style="list-style-type: none"> ○ Via aanleren van benodigde vaardigheden voor zelfstandigheid – Controle herwinnen
Cliëntperspectief	<ul style="list-style-type: none"> – Maximale participatie cliënt en regierol – Maatwerk <ul style="list-style-type: none"> ○ Aangepast aan individuele noden en behoeften ○ Rekening houden met de context ○ Op tempo van de cliënt – Keuzevrijheid – Input bij evaluatie van programma's
Generalistisch werken	<ul style="list-style-type: none"> – Integrale aanpak die rekening houdt met verwevenheid problemen op meerdere levensdomeinen – Brugfiguur of <i>broker</i> <ul style="list-style-type: none"> ○ Verbinden van mensen op micro-, meso- en macroniveau ○ Drempels wegnemen
Nabijheid	<ul style="list-style-type: none"> – Aanwezig zijn in de leefwereld van de cliënt <ul style="list-style-type: none"> ○ Voor beter begrip – Via outreach <ul style="list-style-type: none"> ○ Laagdrempelig werken ○ In omgeving waar cliënt zich veilig voelt

6 Analyse werkzame mechanismen

In wat volgt wordt de vertaalslag gemaakt van alle voorgaande theoretische bevindingen vanuit de literatuur naar de evaluatie van het programma in de praktijk. Vooraleer de werkzame mechanismen in de diepte te bespreken, wordt even stil gestaan bij een aantal algemene bevindingen m.b.t. het transitieprogramma. Nadien wordt het belang benadrukt van empowerment, het cliëntperspectief of maatwerk, generalistisch werken en nabijheid via outreach. Overkoepelend aan deze mechanismen worden twee kritische randvoorwaarden geïdentificeerd, die alle voorgaande werkzame mechanismen mogelijk moeten maken. De eerste kritische randvoorwaarde is het hebben van een woonst als veilige basis, de tweede voorwaarde is de hulpverleningsrelatie.

6.1 Algemene bevindingen

Hoewel binnen het bestek van deze masterproef voornamelijk gefocust werd op het onderzoeken van de werkzame principes wat het bijbrengen van vaardigheden voor zelfstandigheid betreft tijdens de individuele begeleiding en de workshops, dient eerst en vooral benadrukt te worden dat het LIBES-project een en-en-verhaal is. Uit de interviews met de praktijkwerkers blijkt duidelijk dat de meerwaarde van het project in het samenspel van de interventies ligt:

Ik weet niet of de workshops op zich zo belangrijk zijn; het is de combinatie van al de stukken van LIBES wat belangrijk is... In de workshops krijgen ze dan de kennis, een basisinitiatie in bepaalde dingetjes en dan kunnen ze daarna zien in de realiteit: ik kan dit gebruiken eigenlijk, daar kan ik effectief iets mee doen ... en dan krijgen ze ook nog de mogelijkheid voor een buddy die hen een ander zicht kan geven op het leven in België... dat is heel goed (hulpverlener 3).

Deelnemers krijgen aldus de kans om de opgedane kennis vanuit de workshops ook in de praktijk toe te passen. Doordat er meer mogelijkheden zijn wat individuele opvolging betreft, krijgen deelnemers de ruimte om zichzelf onder begeleiding allerlei vaardigheden eigen te maken die noodzakelijk zijn om zelfstandig te functioneren in de samenleving. Op die manier krijgen ze de kans om dit groeiproces op eigen tempo door te maken:

De steun van ik heb een afspraak gemaakt met de bank, kom je mee, dat ik toch niet iets teken dat niet ok is, dat ik alles goed begrijp - of dat ze stilletjes leren werken met de bankkaart, wat voor ons misschien vanzelfsprekend is, maar iemand die nooit een bankkaart heeft gehad, of weet van hoe werkt een automaat? Nu hebben we de tijd voor die ondersteuning. Deze verantwoordelijkheid wordt niet in één keer naar hen doorgegeven maar dat is een opbouwproces en dan zie je dat die mensen heel hard aan het groeien zijn (hulpverlener 3).

Ik maak zelf een afspraak bij de bank, maar mijn assistent is meegegaan. Dit is belangrijk want je moet veel tekenen en je wil niet iets tekenen dat niet goed is. Hetzelfde met een huis bijvoorbeeld, ik snap niet alles wat in een contract staat dus het is goed dat mijn begeleider dat kan lezen (deelnemer 1, eigen vertaling).

Vanuit de interviews zowel met de begeleiders als met de deelnemers bleek het enthousiasme over het buddyproject zeer groot. De insteek van de designers was om een positief rolmodel te voorzien en zo bij te dragen tot sociale inclusie. Ondanks het feit dat we geen wetenschappelijk gefundeerde uitspraken kunnen doen, lijken de resultaten toch te suggereren dat dit onderdeel van de interventie zeer nuttig is. Er hebben reeds 21 slachtoffers (ook zij die niet deelnamen aan het transitieprogramma) een aanvraag voor een buddy gedaan en de retour die begeleiders van hun cliënteel krijgen is overwegend positief.

6.2 Woonst als een veilige basis

Van zodra deelnemers in het opvanghuis voldoende gespaard hebben, krijgen zij een sociale woning (studio of appartement) toegewezen voor de duur van één jaar. Deze periode wordt gezien als een soort van overgangsfase die de stap naar zelfstandigheid en zelfredzaamheid moet verkleinen. Tijdens de overgangsfase krijgen de deelnemers alle mogelijke hulp, begeleiding en tools aangereikt om de nodige vaardigheden te verwerven om sociale inclusie en participatie aan de gastsamenleving mogelijk te maken. Het sluitstuk van deze periode en de echte test voor de deelnemers bestaat erin om zelf de nodige initiatieven te nemen om hun vervolgwoning te vinden.

Het doel van dit project is ook dat ze zich leren integreren in de maatschappij, onder andere door een eigen woning (te zoeken). We helpen hen nu wel maar als het zover dat ze moeten verhuizen dan moeten ze zelf gaan zoeken en alles in orde brengen, dus dat wij hen niet meer moeten helpen (hulpverlener 5).

De deelnemers zijn positief over het hebben van een eigen plek.

Het appartement is belangrijk voor mij, ik heb mijn naam nog nooit ergens op de bel gehad, want ik sliep op straat. Ik hou ervan om in mijn appartement te zijn, ik heb een adres, ik heb een TV, een grote kamer... het is echt zo goed – ik zou hier wel willen blijven, maar het mag niet (deelnemer 2, eigen vertaling).

Ik vind het leuk, het is beter dan met iemand de keuken en badkamer delen. Het appartement is misschien wel wat klein, maar ik heb privacy en de burens zijn stil (deelnemer 1, eigen vertaling)

De deelnemers krijgen de richtlijn om minstens drie maanden voor de eindduur van hun contract aan hun zoektocht naar een nieuwe woonst te beginnen. In de workshop rond het zoeken van een woonst krijgen ze hiervoor alle nodige ‘tips en tricks’ aangereikt. Zo krijgen ze bijvoorbeeld een checklist van zaken die best gecontroleerd moeten worden in hun toekomstige huis en oefenen ze op de computer op het aanmaken van allerlei zoekopdrachten op Immoweb. Begeleiders beseffen goed dat het geen eenvoudige opdracht is die ze aan de deelnemers vragen: ‘*Het gaat nu al moeilijk, qua contracten in orde brengen of qua problemen in huis, ze blijven echt wel naar ons komen... dus het gaat echt niet makkelijk zijn als ze alles zelf gaan moeten regelen*’ (hulpverlener 5). Bovendien wordt er vanaf de start van het project duidelijk gemaakt aan de deelnemers dat ze tijdig moeten beginnen sparen om hun huurwaarborg te kunnen betalen. Ook hier wordt tijdens de workshop uitgebreid bij stilgestaan.

De begeleiders benoemen de zoektocht naar een nieuwe woonst als stresserend voor de deelnemers. Eén van de deelnemers benadrukte in een interview dat hij nu nog niet kan nadenken over het appartement: ‘*omdat ik te veel andere zaken aan mijn hoofd heb, maar ik geloof er wil in dat ik eentje ga vinden*’ (deelnemer 2, eigen vertaling). Een andere deelnemer benadrukte dat de zoektocht naar een nieuwe woonst haar nog niet echt stress bezorgt, maar wel constant in het achterhoofd speelt.

Ik moet op voorhand beginnen zoeken naar een nieuwe plek want in november moet ik eruit zijn. Ik heb nog niet echt stress, maar ik denk er wel veel aan en ik doe mijn best om genoeg geld te sparen daarvoor. Maar ik heb nog niet genoeg voor een nieuw appartement nu (deelnemer 1, eigen vertaling).

De afgenomen interviews suggereren dus dat een woonst belangrijk is als een veilige basis voor het slachtoffer, waar ze volledig zichzelf kunnen zijn en hen toelaat om de nodige rust en privacy te vinden. Het is een plek waar ze de kans krijgen om verder te werken aan hun proces van herstel, integratie, hun zelfvertrouwen en hun vertrouwen in de maatschappij.

6.3 Hulpverleningsrelatie

In hoofdstuk 5 werd het belang van een goede werkrelatie tussen hulpverlener en cliënt benadrukt, als een noodzakelijke basis om met de cliënt aan de slag te kunnen gaan. Deze werd gevormd vanuit vertrouwen tussen beiden en de nodige tijdsinvestering (en dus continuïteit van de hulpverlening). Ook het principe van nabijheid is belangrijk, maar dit komt later nog aan bod.

6.3.1 Waarbij wordt ingezet op vertrouwen...

Uit de resultaten van het onderzoek komt naar voor dat er steeds gestreefd wordt naar een werkrelatie gebaseerd op vertrouwen. Begeleiders geven aan dat slachtoffers vaak hun vertrouwen zijn verloren zowel in zichzelf, maar zeker ook in de samenleving. Het is dan aan de hulpverlener om dit vertrouwen terug te winnen.

Ze hebben dingen meegemaakt waardoor je denkt dat ze nooit meer iemand gaan vertrouwen... is ook moeilijkste in begeleiding (...) ze hebben gevoelens van schaamte en voelen zich alsof ze niks meer kunnen en hun eigen weg niet meer kunnen kiezen, maar ten tweede ook vertrouwen naar de hulpverlener toe, om dan uiteindelijk de brug naar leren vertrouwen in de samenleving te kunnen maken (hulpverlener 4).

De vertrouwensband die ze opbouwen met hun cliënt geeft ook een soort van vrijgeleide om allerlei zaken te kunnen aankaarten, ook de minder aangename dingen om over te praten: *'er zijn leuke momenten maar ook momenten waar je streng moet zijn en door die goede band kan de client ook de strenge momenten een plaats geven. Het geeft de mogelijkheid om over alles te praten'* (hulpverlener 3).

Ook cliënten vinden het belangrijk om de persoon waarmee ze op pad gaan te vertrouwen: *'Ik vertrouw mijn assistenten acht, want ze doen ook veel voor mij en zijn er altijd. Het is belangrijk denk ik want anders zou ik niet over mijn problemen vertellen, het gaat automatisch nu'* (deelnemer 2, eigen vertaling).

Deze vertrouwensband kan worden opgebouwd vanuit een positieve basishouding van de hulpverlener, die steeds handelt volgens de principes van presentie, respect en partnerschap:

We keuren mensen nooit af op de persoon die ze zijn, maar enkel op hun gedrag - dat is eigenlijk basis hulpverlening hé - als die iets doen dat niet past in de groep of niet veilig voor zichzelf of de groep, ga je ze daar op aanspreken maar van uit de boodschap dit gaat niet over hun, maar over het gedrag. Wat we merken is dat hoe je vertrouwen kunt herstellen is dat wat je zegt dat je dat ook doet, geen loze beloften (hulpverlener 1).

6.3.2 ... op continuïteit van de zorg

Hulpverleners moeten de nodige tijd en middelen ter beschikking hebben, willen ze kunnen investeren in een vertrouwensrelatie. Deze ontstaat niet van de ene dag op de andere en vraagt vaak het nodige geduld ‘om dan toch nog te proberen, we gaan nog even buiten zitten en ventileer t nog eens, vertelt u verhaal maar’ (hulpverlener 1).

6.3.3 ...en met ruimte voor een passende participatie en regierol voor de cliënt

Het is belangrijk dat hulpverleners de nodige ruimte laten aan hun cliënten om zelf beslissingen te maken binnen hun traject. De cliënt kiest zelf welke weg die wenst op te gaan. Er zijn natuurlijk een aantal verplichte activiteiten en thema's die worden aangesneden, maar voor de rest is de cliënt zelf eigenaar van zijn of haar traject.

Alles gebeurt constant in overleg met cliënt, die maakt alle keuzes zelf, de hulpverleners moeten hierin wel in sturen natuurlijk, zij behouden de structuur en houden het overzichtelijk voor de cliënt. Begeleiders hebben de taak om te adviseren, maar zullen nooit iets opleggen (hulpverlener 4).

Dit is belangrijk voor het vertrouwen in de hulpverlener, maar op termijn ook het vertrouwen in zichzelf en de samenleving.

6.4 Empowerment

Ook het belang van empowerment bij het werken met slachtoffers kwam in voorgaand hoofdstuk aan bod. Een belangrijk aandachtspunt hierbij is het aanleren van de nodige vaardigheden die deelnemers in staat stellen om aan zelfstandigheid te winnen. In de workshops wordt er gewerkt aan een hele resem vaardigheden en wordt getracht om de deelnemers wegwijs te maken in hun rechten en plichten binnen de samenleving. Het gaat om

het versterken en het doen groeien van mensen zodat zij na verloop van tijd zelfstandig kunnen participeren aan de samenleving. Bovendien gaat het er niet om dat de deelnemers na 1 jaar tijd expert zijn in alle aspecten van de gastsamenleving zodat zij geen hulp meer nodig hebben. Het is voornamelijk belangrijk dat zij *“de kennis en assertiviteit opgebouwd hebben om te kunnen zeggen ‘ik kan het niet’ en dan de moed hebben om een hulpvraag te stellen en te verwoorden”* (hulpverlener 3).

6.4.1 Als een persoonlijk groeiproces waarin deelnemers voldoende oefenkansen krijgen om de nodige vaardigheden aan te leren om zelfstandig te worden

De begeleiders zien het transitiejaar als een oefenjaar voor de deelnemers, waarin ze de nodige kansen moeten krijgen om: *‘alle stappen zelf uit te voeren en zo van a tot z zo zelfstandig mogelijk te worden’*. Bovendien bieden de workshops en de extra begeleiding een veilige ‘oefenomgeving’ voor de deelnemers: *‘want het stelt gerust dat wij er nog zijn om te helpen’* (hulpverlener 4). Ook één van de deelnemers omschrijft het transitiejaar als een unieke kans om te leren van de begeleiders: *‘In het één jaar durend proces moet je van hen leren want ze gaan er niet voor eeuwig zijn. Ze leren je dus groeien want je zal het nadien allemaal zelf moeten doen’* (deelnemer 1).

Deze oefenkansen voor het aanleren van de nodige vaardigheden vinden zowel in groep als individueel plaats. Enerzijds waken begeleiders er tijdens individuele begeleidingen over dat de overdracht van theoretische kennis uit de workshops naar de dagelijkse leefwereld van de client gebeurt:

Bijvoorbeeld als ze naar de dokter gaan en ze krijgen een brief mee en ze vragen wat is dat? Dan kunnen wij zeggen in de individuele begeleiding, awel weet je nog de workshop over de mutuel? Aah jaaa is dat die brief? Ze weten wel zaken maar nu kunnen we ze extra duwen en da’s tof (hulpverlener 3).

Anderzijds zien alle begeleiders de workshops als een belangrijke tool om het persoonlijke groeiproces te stimuleren. Ze wijden dit meer bepaald aan de kracht van de groep. Zo zorgt volgens een begeleider de groep voor een meerwaarde door sociale isolatie tegen te gaan.

In het opvanghuis zijn mensen constant bij elkaar (...) van daaruit direct alleen wonen is voor sommige mensen echt hard, die voelen zich opeens geïsoleerd en het LIBES-project maakt dat die toch nog geregeld samenkomen en ge voelt dat gewoon in de groep als we die workshops geven, dat creëert een band (Hulpverlener 2).

Alle begeleiders verwijzen overigens ook naar de kracht van verhalen en voorbeelden die in de groep gedeeld worden, zodat deelnemers van elkaar kunnen leren en elkaar kunnen versterken. Ten derde benoemt één van de begeleiders de workshops in groep ook als een plaats waar mensen hun stem leren vinden: *‘deelnemers leren ze voor zichzelf op te komen in groep en dit is weer heel erg waardevol’* (hulpverlener 4).

De meeste begeleiders benadrukten ook het belang van de deelnemers voldoende te *pushen* om hun groeiproces door te maken. Niet alle deelnemers komen zelf met de nodige vragen of nemen zelf de verantwoordelijkheid over hun groeiproces. Het gaat dan over het vinden van een goed evenwicht tussen *‘het stimuleren van die persoonlijke groei, terwijl ze toch voldoende in hun comfortzone mogen blijven’* (hulpverlener 1).

6.4.2 Om hun zelfvertrouwen terug te vinden...

Zoals eerder vermeld, zijn slachtoffers van mensenhandel vaak het vertrouwen in anderen, maar ook in zichzelf verloren. Het is volgens één van de begeleiders dan ook erg belangrijk dat de betrokkenen zich terug beter in hun vel gaan voelen en dat hun zelfvertrouwen aansterkt:

We werken heel erg aan de vraag ‘wie ben jij? wat maakt dat jij jij bent?’. Om zo het zelfvertrouwen terug aan te sterken en terug connectie maken met zichzelf. Veel van deze mensen zijn als objecten behandeld al dan economisch of seksueel. We moeten echt het mens-zijn terug wakker maken (hulpverlener 1).

Begeleiders proberen op basis van krachten en talenten op zoek te gaan naar wat de deelnemers gelukkig maakt en waar zij enthousiast van worden. Het kan vaak over kleine zaken gaan, zoals het vinden van een nieuwe hobby. Voor sommigen is dit leren fietsen, voor anderen is dit een goede sportschool vinden, nog anderen hebben een droom om te leren zwemmen. Het is volgens de begeleiders belangrijk om samen met de cliënt op zoek te gaan, zodat zij ontdekken en leren verwoorden wat ze willen.

Wat bijvoorbeeld heel tof is om te zien iemand die compleet gebroken naar ons komt en na 4 maand in een gesprek tegen jou komt zeggen: ah nee dat wil ik niet, ik ben daarmee niet akkoord en dan heb je zoiets van WOW die is zo hard gegroeid dat ze durft nee te zeggen... dat is fantastisch (hulpverlener 3).

6.4.3 ... en het geloof in eigen kunnen te laten groeien

Daarnaast is ook het geloof in eigen kunnen belangrijk. Hiermee wordt verwezen naar het geloof in de eigen capaciteiten om iets tot een goed einde te brengen. Deelnemers moeten overtuigd zijn van het idee dat ze opnieuw controle kunnen hebben over hun eigen leven en dat ze hun eigen beslissingen kunnen maken. Zo wordt de verantwoordelijkheid voor hun groeiproces in hun eigen handen gelegd. Een begeleider benadrukt ook de noodzaak om deelnemers te leren dat *'kansen niet zomaar constant uit de lucht komen gevallen en ze deze moeten grijpen wanneer ze zich voordoen'* (hulpverlener 4). Het feit dat hun begeleiders achter hen staan en eveneens in hun capaciteiten geloven is een grote geruststelling. Een deelnemer verwoordt het alsof ze constant op zijn schouder zitten als backup: *'Ik wil werk zoeken, daarna nog een opleiding doen, een auto kopen, ... en mijn assistenten die zijn daar naast mij, dus dat gaat lukken. Het is alsof ze altijd in mijn oren zijn om te helpen'* (deelnemer 2, eigen vertaling).

6.4.4 ...zodat ze de toekomst weer positief tegemoet kunnen kijken

Slachtoffers van mensenhandel hebben uit eerste hand ervaren hoe hard de samenleving kan zijn. Het doel van het transitieprogramma is echter ook om samen met de deelnemers stappen te zetten naar een positief toekomstplan op langere termijn. Wanneer de deelnemers aan zelfvertrouwen en geloof in eigen kunnen winnen, heeft dit ook een impact op de manier waarop ze naar de toekomst kijken.

Het hele proces heeft me veranderd ja, er was echt een extra impact in mijn leven (...) Het heeft me hoop voor de toekomst gegeven! Ik was een beetje depressief en de organisatie heeft me daar echt door geholpen. Wanneer ik nu in de spiegel kijk ben ik gelukkig (eigen vertaling, deelnemer 1).

Gatens (2019) benoemde hoe beide elementen cruciaal zijn voor slachtoffers om hun doelen na te streven en uiteindelijk succesvol te integreren in de samenleving.

6.5 Maatwerk

Een belangrijk element binnen het transitieprogramma is maatwerk. Maatwerk wordt ingevuld als rekening houdend met de unieke noden van elke cliënt en de begeleiding hierop afstemmen. Voor elke cliënt wordt er dan afgetoetst welke psychologische, medische, financiële en andere noden er zijn en wie deze het best kan invullen. Alle begeleiders zijn het erover eens dat dit principe de basis uitmaakt van elke interventie, in het bijzonder van de individuele begeleiding.

6.5.1 *Om optimaal in te spelen op de specifieke noden en moeilijkheden van elke cliënt*

Begeleiders benadrukken dat veel van de noden waar slachtoffers van mensenhandel mee zitten gemeenschappelijk zijn voor elk slachtoffer. Zo hebben ze het allemaal moeilijk met de taal, met het vinden van hun weg in het Belgische hulp- en dienstverleningslandschap, hebben ze een beperkt netwerk in ons land, enz. Anderzijds zijn er grote verschillen van cliënt tot cliënt en worden noden individueel afgetoetst: *‘We bekijken per cliënt of er psychologische of psychiatrische noden, medische of financiële noden zijn, dit wil zeggen sommigen kunnen bijvoorbeeld goed om met budget van 10 euro per dag leefgeld anderen dan weer niet’* (hulpverlener 1).

6.5.2 *Om de cliënt de kans te geven op eigen tempo te leren en te groeien*

Begeleiders benadrukken dat elke cliënt een eigen handleiding heeft. Hoewel veel cliënten dezelfde noden ervaren, gaan zij daar vaak op verschillende wijze mee om. Begeleiders geven aan dat ze *‘zoveel mogelijk hun begeleiding aanpassen aan het tempo van de cliënt, aangezien ze niet kunnen verwachten dat ze allemaal op dezelfde manier gaan reageren’* (hulpverlener 3). Ook de leermogelijkheden van cliënten verschillen en worden case per case bekeken. Sommige cliënten hebben meer ondersteuning nodig dan anderen. Een begeleider geeft een voorbeeld: *‘Sommige cliënten zijn al vlotter mee in alles, met apps bijvoorbeeld om de rekeningen te betalen, sommigen zijn daar echt mee weg, anderen absoluut niet’* (hulpverlener 2). Ook de keuzevrijheid van cliënten is belangrijk: *‘Er worden een aantal dingen van onze cliënten verwacht die noodzakelijk voorwaarden zijn voor hun statuut, maar dat weten ze duidelijk van op voorhand. De rest kiezen ze zelf’* (hulpverlener 2).

Elke cliënt staat bovendien op een ander punt wat de verwerking van zijn of haar trauma betreft. Ook daarmee wordt rekening gehouden om het tempo van de begeleiding te bepalen.

Het tempo van wat wanneer aan bod komt is een soort synergie: eerst moeten we een gevoel van veiligheid en structuur bij de cliënt creëren, maar ook op medisch en psychisch vlak is het zeer belangrijk te weten wat speelt bij de personen vanaf de start, want dit oefent allemaal invloed uit (hulpverlener 4).

6.6 **Generalistisch werken**

Eerder kwam aan bod dat de grote meerwaarde van de generalist het hanteren van een integrale benadering is. Dit betekent dat deze aandacht heeft voor de verwevenheid van problemen op verschillende levensdomeinen van de cliënt. Daarnaast is de generalist tevens een essentiële

brugfiguur die tracht verbindingen te maken op verschillende niveaus (Vandekinderen et al., 2020). Ook binnen het transitieprogramma is het generalistisch werken van toepassing. De begeleiders hanteren een integrale benadering en proberen de brug te maken naar andere hulp- en dienstverlenende organisaties waar nodig.

Wij gaan ondersteuning bieden aan het slachtoffer voor alles wat hij tegenkomt in zijn leven, alle soorten hulpvragen, op alle vlakken van hun leven, daar gaan wij ondersteunen en begeleiden. Welke vragen het slachtoffer ook heeft, wij gaan zo goed mogelijk luisteren en als het nodig is verwijzen we door (hulpverlener 4).

6.6.1 Om een noodzakelijk overzicht te behouden over de complexe leefwereld van slachtoffers van mensenhandel...

De noden van slachtoffers van mensenhandel zijn onderling verweven en nooit los te koppelen van de juridische situatie van dit slachtoffer. Begeleiders geven ook aan hoe het leefloon, de begeleiding van Payoke en het verblijfsrecht van het slachtoffer allemaal verbonden zijn aan de wil om samen te werken met de gerechtelijke overheden voor de opsporing en vervolging van de daders. Daarom is het noodzakelijk om op al deze vlakken een overzicht te houden en de afspraken van de cliënt mee op te volgen.

6.6.2 ...en zo de drempels voor de cliënt naar andere diensten te verlagen

De begeleiders zijn voor de cliënten cruciale verbindingsfiguren, die de cliënt kan navigeren binnen het hulp- en dienstverleningslandschap. Ten eerste betekent dit in de context van het transitieprogramma de cliënt informeren over de bestaande diensten waar zij terecht kunnen. Ten tweede betekent dit het behartigen van de belangen van hun cliënten bij externe organisaties, door hen bij te staan op afspraken. Op die manier kunnen de begeleiders bemiddelen tussen cliënt en de dienstverlener waar zij op afspraak moeten. Eén van de begeleiders gaf een treffend voorbeeld.

Het Engels van onze cliënten is geen 'Oxford Engels' da's Afrikaans Engels, da's een heel groot verschil (...) Soms beginnen mensen tegen hun te praten in Oxford Engels en dus zit je als begeleider te vertalen van Engels naar Engels. Die mensen van de administratie zitten dan te kijken van 'wat doe je?' en hebben niet door dat onze deelnemers het niet begrijpen (hulpverlener 3).

Het bemiddelen werkt dus in twee richtingen. Enerzijds proberen zij cliënten de nodige uitleg te geven zodat voor hun alles duidelijk wordt, maar anderzijds kunnen zij op die manier ook

bij de dienstverlenende organisatie de nodige context scheppen betreffende hun cliënt en diens situatie.

6.7 Nabijheid via outreach

Nabijheid in de context van het transitieprogramma is volgens een begeleider: *‘naast de cliënt gaan staan en meegaan in al de vragen en al hetgeen op hun pad komt’* (hulpverlener 2). Om dit te kunnen bereiken is outreachend werken een goede manier. Dit krijgt onder meer vorm in de wekelijkse huisbezoeken door de begeleiders. De frequentie van de huisbezoeken wordt afgebouwd naargelang de vorderingen van een persoon op vlak van zelfredzaamheid en zelfstandigheid. Naast de huisbezoeken wordt er naargelang de voorkeuren van de cliënt ook ingezet op wandelsessies in de buurt.

6.7.1 Om de eerste stappen van alleen wonen te verzachten

Het merendeel van de begeleiders gaf aan hoe ze in de praktijk merken dat deelnemers niet altijd beseffen wat er allemaal komt kijken bij alleen wonen. Sommigen denken dat ze er klaar voor zijn, maar eens het zover is schieten ze in paniek. Er is ook een verschil tussen het louter opdoen van theoretische kennis en het omzetten van die kennis in de praktijk: *‘we merken wel dat als we dingen gaan uitleggen en vertellen van dat is het leven “alleen”, dat komt veel minder hard binnen dan als ze effectief alleen wonen (...) dan komen die toch opeens nog met allerlei vragen’* (hulpverlener 1).

Begeleiders geven aan dat hun aanwezigheid geruststellend kan zijn voor de deelnemers: *‘Ze vliegen namelijk echt weg uit het nest en de aanwezigheid van de begeleider daarbij maakt de landing zachter’* (hulpverlener 4). Ook de deelnemers appreciëren de aanwezigheid en bereikbaarheid van de begeleiders. Eén deelnemer benadrukt dat ze het goed vond om te weten dat: *‘ze voor jou willen zorgen, kijken of het goed gaat en of er geen problemen zijn – dus nu en dan checken ze eens of het gaat’* (deelnemer 1, eigen vertaling). De andere deelnemer vond het fijn dat hij zijn begeleider altijd kon bellen bij problemen (zowel in het appartement als daarbuiten) en dat die dan kwam kijken: *‘mijn assistent is altijd vriendelijk, hij helpt me altijd en ik mag hem altijd bellen voor alle problemen’* (deelnemer 2, eigen vertaling).

6.7.2 Om te kunnen bijsturen waren nodig op vlak van zelfredzaamheid

De huisbezoeken worden dan ook aangegrepen als een soort van controlemoment om te kijken hoe de cliënt het doet. Op die manier is een opvolging mogelijk van de vorderingen van de cliënt. Dit kan zowel over algemene vaardigheden als over huishoudelijke vaardigheden gaan.

Het is idd niet zo dat ge binnenkomt met een checklist en nu gaan we es zien of u bed is opgemaakt. Maar als de cliënt zegt in de badkamer loopt er iets niet goed door en ik moet door de slaapkamer kan ik daarna wel zeggen amai, dat is daar echt een rommeltje...of je hebt precies al drie weken niet meer opgeruimd (hulpverlener 1)?

De huisbezoeken stellen de begeleiders ook in de mogelijkheid om mee te helpen met praktische zaken in huis. Zo kunnen ze de cliënt nog beter ondersteunen wat het verweven van praktische vaardigheden betreft, door hun extra leerkansen te bieden:

Mijn collega en ik gaan elke week zijn kamerpoetsen; eerste keer poetsten wij, tweede en derde keer hielp ie mee en vandaag kwam die: wanneer doen wij de poets morgen? Dan ben ik een gelukkig persoon da's een gigantische overwinning (hulpverlener 3).

6.7.3 Om proactief aan de slag te kunnen gaan met cliënten ook zonder hulpvraag

Outreaching werken laat toe om proactief te zijn naar de cliënten toe. Volgens de begeleiders is het eigen aan de doelgroep dat cliënten niet steeds een uitgesproken hulpvraag hebben of hun problemen en gevoelens onder woorden kunnen brengen. Het is dan aan de begeleiders om steeds op zoek te blijven gaan naar het onderliggende probleem.

Bij onze cliënten komen de vragen soms niet concreet, je weet soms niet van welke vraag ligt er achter dees, ik denk dat dat wel belangrijk is en dat we daar op letten en dat we soms ook wel terugkoppelen naar hun ... dat we ook wel durven dat zelf op tafel leggen als we merken wel dat iets niet zo goed loopt (hulpverlener 1).

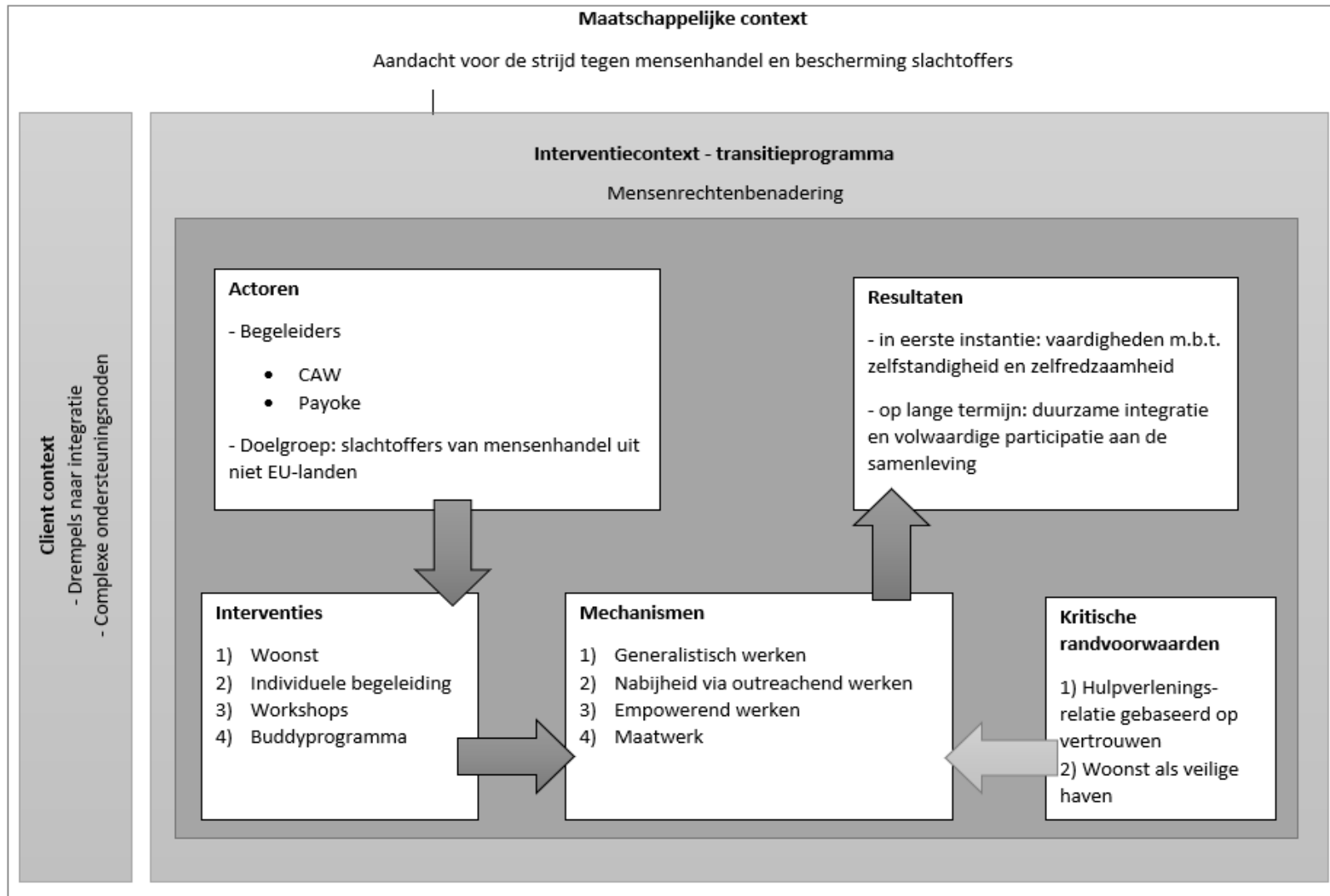
Ja niet alle cliënten gaan de problemen kunnen benamen, gaan zich daar bewust van zijn en niet allen cliënten gaan spontaan aankloppen ook nie, dus ge moet echt wel even proactief zijn om client geregeld te zien en om die te kennen en om die vertrouwensband te hebben om al de dingen te kunnen aanvoelen en aankaarten op de gepaste manier (hulpverlener 2).

6.7.4 Om aan de slag te kunnen gaan met cliënt in vertrouwde omgeving

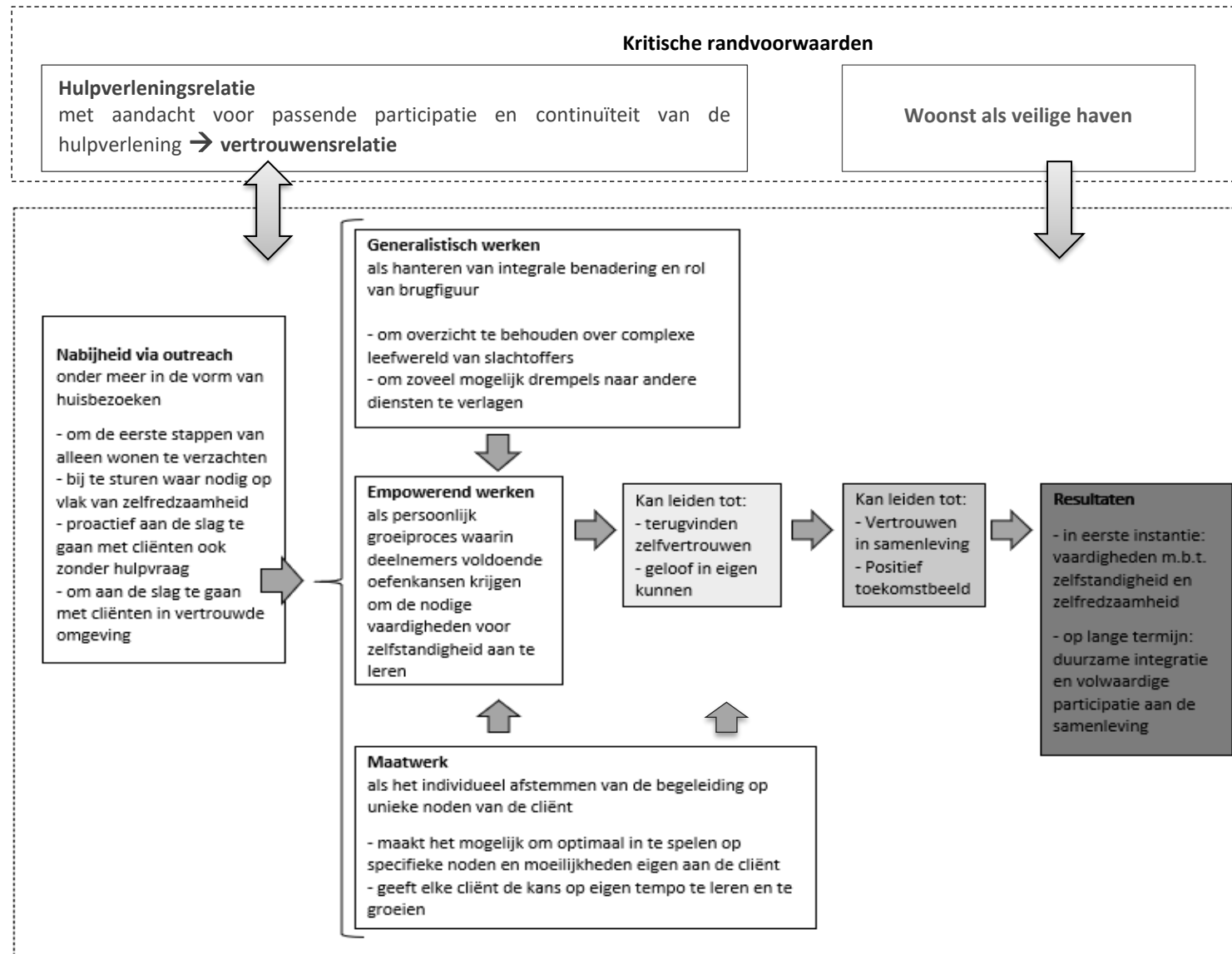
Begeleiders gaven daarnaast ook aan dat het belangrijk kan zijn om met cliënten te werken in hun eigen omgeving. Op voorwaarde dat cliënten zich goed en veilig voelen in deze omgeving, schept dit mogelijks meer mogelijkheden om iets te bereiken met de cliënt. Een begeleider benadrukt dat het 'voor sommige thema's beter is die te bespreken in een omgeving die veilig voelt voor de cliënt' (hulpverlener 3). Een andere begeleider stelde dat: 'wanneer mensen zich

veilig voelen durven ze meer ageren en ondernemen, dus dat is echt zeer belangrijk
(hulpverlener 4).

6.8 Het LIBES project – een definitieve programmatheorie

6.9 De werkzame mechanismen uitgelicht

7 Conclusie

In deze masterproef werd er op basis van het CAIMER-model van Blom en Morén (2009) een programmatheorie geconstrueerd van het transitieprogramma voor slachtoffers van mensenhandel, zoals dat in Antwerpen gepiloteerd werd. Het doel van deze programmatheorie was een uitgebreide beschrijving van de onderdelen en de finaliteit van het programma vanuit het oogpunt van de *designers*. Vervolgens was het de bedoeling om conceptuele duidelijkheid te scheppen omtrent een aantal belangrijke begrippen uit de programmatheorie. Aan de hand van een literatuurstudie heb ik getracht op die manier meer inzicht te verkrijgen in de belangrijkste richtinggevende principes van het transitieprogramma. Deze inzichten hebben op hun beurt tot een analysekader geleid dat het mogelijk heeft gemaakt om de werkzame mechanismen binnen het transitieprogramma voor slachtoffers van mensenhandel verder te identificeren en analyseren.

Het analysekader werd vastgehaakt aan het perspectief van de mensenrechten, aangezien de mensenrechtenbenadering benoemd werd als richtinggevend principe voor elke interventie. Ik vertaalde de mensenrechtenbenadering in de context van slachtoffers van mensenhandel meer concreet naar het recht op een menswaardig bestaan, zoals benadrukt binnen de *capability*-benadering. Om te komen tot een menswaardig bestaan benadrukt deze benadering het belang van meer dan alleen het invullen van universele basisvoorwaarden hiertoe. Het is tevens de verantwoordelijkheid van de samenleving om ervoor te zorgen dat elkeen volwaardig kan participeren aan deze samenleving. Vanuit deze optiek zou het transitieprogramma aldus een volwaardige participatie aan de samenleving moeten faciliteren of met andere woorden moeten bijdragen aan een duurzame integratie via het werken aan zelfstandigheid en zelfredzaamheid. Er werden vanuit de literatuur verschillende bouwstenen geïdentificeerd die hiertoe kunnen bijdragen, nl. empowerment, het cliëntperspectief, generalistisch werken en nabijheid via outreach. Voor een beter begrip van deze concepten verwijzen we naar hoofdstuk 5. De overkoepelende randvoorwaarde voor al deze bouwstenen was bovendien de hulpverleningsrelatie tussen hulpverlener en cliënt. Hiermee werd verwezen naar het belang van een vertrouwensrelatie tussen beiden en het belang van continuïteit binnen een hulpverleningstraject.

Zo was er voldoende informatie voorhanden om deze assumpties nadien te gaan toetsen aan de praktijk, via interviews met hulpverleners en cliënten. Aan de hand van bovenstaande bouwstenen ging ik specifiek op zoek naar werkzame mechanismen binnen deze bouwstenen die zouden kunnen verklaren waarom en hoe het transitieprogramma juist bijdraagt aan een volwaardige participatie in de samenleving – en aldus een menswaardig bestaan voor deze slachtoffers.

Eerst en vooral werden twee randvoorwaarden geïdentificeerd die ondersteunend werken en die de basis vormen voor de andere werkzame mechanismen. Ik stelde dat het hebben van een eigen woonst als een soort veilige basis slachtoffers toelaat om de nodige rust en privacy te vinden. Het is een plek waar ze de kans krijgen om verder te werken aan hun proces van herstel, integratie, hun zelfvertrouwen en hun vertrouwen in de maatschappij. Daarnaast is ook de hulpverleningsrelatie waarbij wordt ingezet op vertrouwen en waarbij hulpverleners de nodige tijd en middelen krijgen hiertoe, een belangrijke basisvoorwaarde. Op die manier krijgen hulpverleners het mandaat om verder aan de slag te ‘mogen’ gaan met hun cliënt. Daarnaast werden werkzame mechanismen ontdekt binnen de vier verschillende bouwstenen voor een mensenrechtenbenadering te garanderen. Ten eerste kan een empowerende hulpverlening zorgen voor een persoonlijk groeiproces waarin deelnemers voldoende oefenkansen krijgen om de nodige vaardigheden aan te leren om zelfstandig te worden. Hierdoor krijgen deelnemers de kans hun zelfvertrouwen terug te vinden en het geloof in eigen kunnen te laten groeien zodat ze de toekomst weer positief tegemoet kunnen kijken. Ten tweede maakt werken op maat het mogelijk om aan de slag te gaan met de specifieke noden en moeilijkheden van elke cliënt en om elke client de kans te geven op eigen tempo te leren en te groeien. Een derde bouwsteen was het generalistisch werken, die bestond uit een integrale benadering en een specifieke functie voor de generalist als brugfiguur. Hier werd gesuggereerd dat deze manier van werken noodzakelijk is om een overzicht te behouden over de complexe leefwereld van slachtoffers van mensenhandel en zo de drempels voor de client naar andere diensten te kunnen verlagen. Ten slotte werd besproken hoe nabijheid binnen het transitieprogramma erg belangrijk was en hoe dit via outreachende huisbezoeken gefaciliteerd werd. Op die manier kon men de eerste stappen van alleen wonen verzachten, bijsturen waar nodig op vlak van zelfredzaamheid, proactief aan de slag gaan met cliënten ook zonder hulpvraag en aan de slag gaan met cliënten in vertrouwde omgeving, wat ervoor zorgde dat ze meer op hun gemak waren.

Dit onderzoek draagt op die manier bij aan een relatief onontgonnen onderzoeksdomein en biedt de nodige inzichten in de werkzame mechanismen van het transitieprogramma. De resultaten zijn aldus zeer positief wat het LIBES-pilootproject betreft. Het zou daarom nuttig kunnen zijn als toekomstige initiatieven deze werkzame principes in het achterhoofd houden, gezien de resultaten suggereren dat alle hierboven opgesomde principes in meer of mindere mate kunnen bijdragen aan de integratie van het slachtoffer in de gastsamenleving via het bijbrengen van de nodige vaardigheden tot zelfstandigheid.

Het dient echter vermeld te worden dat een groot deel van de activiteiten die normaal plaatsvinden tijdelijk of deels gestaakt werden in het licht van de COVID-19 gezondheids crisis. Vermoedelijk betekent dit voor een aantal deelnemers dat zij hierdoor beduidend minder kansen op sociale inclusie en het opbouwen van hun sociaal netwerk aangeboden krijgen. Dit zou dus ook een impact kunnen hebben op de uiteindelijke integratie van slachtoffers in de samenleving. Daarnaast is een voorzichtige waarschuwing nog op zijn plaats. Uit onze literatuurstudie is gebleken hoe belangrijk de focus op empowerment is bij de integratie van slachtoffers van mensenhandel. Uit de interviews met de *designers* en de begeleiders kwam naar voor hoe empowerment ook binnen het hulpverleningstraject aandacht krijgt. De focus ligt echter voornamelijk op het versterken van zelfvertrouwen en vaardigheden van het individu. Er zijn echter meerdere niveaus aan empowerment die we niet uit het oog mogen verliezen wil met niet riskeren in een individueel schuldmodel te vervallen⁸.

Hoewel deze masterproef een meerwaarde biedt op verschillende vlakken, moeten we ook de nodige voorzichtigheid aan de dag leggen wat de resultaten betreft. Het is belangrijk om te benadrukken dat het pilootproject op het moment van de interviews slechts 6 à 7 maanden lopende was, wat betekent dat de deelnemers nadien nog verschillende maanden de tijd hadden om verdere vorderingen te maken. Het mag dan ook duidelijk zijn dat het niet de bedoeling was om een voor- en nameting te doen wat de mate van integratie van de deelnemers betreft. Aangezien de deelnemers die geïnterviewd werden voor deze masterproef al langer in België verbleven, is het bovendien niet vanzelfsprekend om uit te maken in welke mate de resultaten toe te wijzen zijn aan het transitieprogramma zelf. Daarnaast was het slechts mogelijk om twee

---

⁸ Deze bevinding kwam ook naar voor in de evaluatiestudie van CURANT, een co-housing project voor jonge niet-begeleide erkende vluchtelingen, dat qua oriënterende principes de nodige gelijkenissen vertoont met het LIBES project – zie ook: <https://www.uia-initiative.eu/sites/default/files/2019-07/CURANT%20SECOND%20EVALUATION%20REPORT%20%282019%29.pdf>

deelnemers van het transitieprogramma te interviewen. Gelet op dit beperkte aantal is het niet aangewezen om bovenstaande conclusies zonder meer te veralgemenen naar de gehele doelgroep slachtoffers van mensenhandel. Los van deze kritische bemerking, ben ik ervan overtuigd dat de resultaten wel kunnen dienen als *good practice* voor andere initiatieven in het domein van hulp aan slachtoffers van mensenhandel. Ook de taalbarrière was een bijkomende moeilijkheid. Eén van de interviews werd afgenomen in het Engels, het andere interview in het Frans. Voor de betrokken geïnterviewden was deze taal telkens niet hun moedertaal. Regelmatig moesten vragen anders verwoord worden of moest ik een ruime open vraag herformuleren naar een gesloten vraag met bijvragen. Zo dreigt het gevaar dat bepaalde nuances niet gecapteerd worden of verloren gaan.

Toekomstig onderzoek zou zich moeten focussen op de ervaringen van een groter aantal deelnemers aan het transitieprogramma. Idealiter worden interviews met slachtoffers ook afgenomen in hun moedertaal, zodat alle mogelijke nuance in het antwoord van de geïnterviewde bewaard blijft. Bovendien zou ook een voor- en nameting van de indicatoren (zoals geformuleerd in de programmatheorie) voor integratie nuttig zijn. Op die manier kunnen de in deze masterproef beschreven werkzame mechanismen naast een kwantitatieve maatstaf worden gelegd. Ook het buddy-project zou in de toekomst nauwer bekeken moeten worden.

Bibliografie

- Andersson, B. (2013). Finding ways to the hard to reach—considerations on the content and concept of outreach work. *European Journal of Social Work, 16*(2), 171-186. doi:10.1080/13691457.2011.618118
- Andreatta, C. (2015). *Protection, assistance and social (re) integration of human trafficking survivors: A comparative analysis of policy approaches and practices in the UK and in Italy*. Geraadpleegd via https://repository.uel.ac.uk/download/c40743f291b092f199859d826e2749fba32bdcd158414793af71a18a3b8118ce/645375/WP2_Andreatta_Trafficking-survivors.pdf
- Armstrong, H. C. (2008). *Rebuilding lives: An introduction to promising practices in the rehabilitation of freed slaves*: Free the slaves.
- Astbury, B., & Leeuw, F. L. (2010). Unpacking Black Boxes: Mechanisms and Theory Building in Evaluation. *American Journal of Evaluation, 31*(3), 363-381. doi:10.1177/1098214010371972
- Asylum Migration and Integration Fund. (2018). *Call for proposals document - Integration of Third-Country Nationals (AMIF-2018-AG-INTE)*. Geraadpleegd via https://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/other_eu_prog/home/wp-call/amif-call-fiche-2018-ag-inte_en.pdf
- Bales, K., & Lize, S. (2005). Trafficking in persons in the United States. *reporte para el National Institute of Justice*.
- Bjerkan, L., Dyrliid, L., Nikolic-Ristanovic, V., & Simeunovic-Patic, B. (2005). *A Life of One's Own: Rehabilitation of Victims of Trafficking for Sexual Exploitation*. Geraadpleegd via https://documentation.lastradainternational.org/lisidocs/808%20bjerkan_1_rehabilitatio n.pdf
- Blom, B. (2004). Specialization in social work practice: Effects on interventions in the personal social services. *Journal of social work, 4*(1), 25-46.
- Blom, B. (2009). Knowing or un-knowing? That is the question: In the era of evidence-based social work practice. *Journal of social work, 9*(2), 158-177.
- Blom, B., & Morén, S. (2009). Explaining Social Work Practice — The CAIMeR Theory. *Journal of social work, 10*(1), 98-119. doi:10.1177/1468017309350661
- Blom, B., & Morén, S. (2011). Analysis of Generative Mechanisms. *Journal of Critical Realism, 10*(1), 60-79. doi:10.1558/jcr.v10i1.60
- Boost, D., Cools, P., & Raeymaeckers, P. (2017). Handvatten voor de ontwikkeling en evaluatie van lokaal sociaal beleid: het CAIMeR-model. In P. Raeymaeckers, C. Noël, D. Boost, C. Vermeiren, J. Coene, & S. Van Dam (Eds.), *Tijd voor sociaal beleid: Armoedebestrijding op lokaal niveau. Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2017* (pp. 153-168). Leuven / Den Haag: Acco.
- Boost, D., Raeymaeckers, P., Hermans, K., & Elloukmani, S. (2020). Overcoming non-take-up of rights: A realist evaluation of Integrated Rights-Practices. *Journal of social work*. doi:10.1177/1468017320948332
- Brunovskis, A., & Surtees, R. (2012). A fuller picture: Addressing trafficking-related assistance needs and socio-economic vulnerabilities. *The Fafo/NEXUS Institute Project: improving services to trafficked persons. Norway: Fafo/NEXUS Institute*.
- Busch-Armendariz, N., Nsonwu, M. B., & Heffron, L. C. (2014). A kaleidoscope: The role of the social work practitioner and the strength of social work theories and practice in meeting the complex needs of people trafficked and the professionals that work with them. *International Social Work, 57*(1), 7-18.

- Busch-Armendariz, N., Nsonwu, M. B., Heffron, L. C., Hernandez, M., & Garza, J. (2009). *A research study on human trafficking victims: Survivors speak out about long-term needs*. Institute on Domestic Violence and Sexual Assault - Center for Social Work Research - School of Social Work - The University of Texas at Austin.
- Caliber. (2007). *Evaluation of Comprehensive Services for Victims of Human Trafficking: Key Findings and Lessons Learned*. Geraadpleegd via <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/218777.pdf>
- Chen, H. T. (2012). Theory-driven evaluation: Conceptual framework, application and advancement. In *Evaluation von Programmen und Projekten für eine demokratische Kultur* (pp. 17-40): Springer.
- Clawson, H. J., & Dutch, N. (2008a). *Addressing the Needs of Victims of Human Trafficking: Challenges, Barriers, and Promising Practices*. US Department of Health and Human Service, Office of the Assistant Secretary for Planning and Evaluation Geraadpleegd via <https://aspe.hhs.gov/system/files/pdf/75471/ib.pdf>
- Clawson, H. J., & Dutch, N. (2008b). *Case management and the victim of human trafficking: A critical service for client success*. US Department of Health and Human Service, Office of the Assistant Secretary for Planning and Evaluation Geraadpleegd via <https://aspe.hhs.gov/system/files/pdf/75416/ib.pdf>
- Cohen, B.-Z. (1999). Intervention and supervision in strengths-based social work practice. *Families in Society*, 80, 460-466.
- Davy, D. (2015). Understanding the Support Needs of Human-Trafficking Victims: A Review of Three Human-Trafficking Program Evaluations. *Journal of Human Trafficking*, 1(4), 318-337. doi:10.1080/23322705.2015.1090865
- De Ruyver, B., Van Heddeghem, K., & Siron, N. (2001). De strijd tegen mensenhandel: beleidsprioriteit in België. *Tijdschrift voor Criminologie*, 43(4), 408-417.
- Dell, N. A., Maynard, B. R., Born, K. R., Wagner, E., Atkins, B., & House, W. (2019). Helping survivors of human trafficking: A systematic review of exit and postexit interventions. *Trauma, Violence, & Abuse*, 20(2), 183-196.
- Dingenen, D., Raeymaeckers, P., Van Riel, K., Cornille, A., & Postma, Y. (2019). Generalistisch sociaal werk. In M. Tirions, P. Raeymaeckers, A. Cornille, S. Gibens, J. Boxtaens, & Y. Postma (Eds.), *# sociaal werk* (pp. 393-414). Leuven: Acco.
- Driessens, K., Depauw, J., Melis, B., & Van Robaey, B. (2019). Krachtgericht sociaal werk. In M. Tirions, P. Raeymaeckers, A. Cornille, S. Gibens, J. Boxtaens, & Y. Postma (Eds.), *# sociaal werk* (pp. 367-389). Leuven: Acco.
- Driessens, K., Lyssens-Danneboom, V., & Depauw, J. (2019). Gebruikersperspectief. In M. Tirions, P. Raeymaeckers, A. Cornille, S. Gibens, J. Boxtaens, & Y. Postma (Eds.), *# sociaal werk* (pp. 477-497). Leuven: Acco.
- European Commission. (2018). *Commission Implementing Decision of 31.5.2018 on the adoption of the work programme for 2018 and the financing of Union actions in the framework of the Asylum, Migration and Integration Fund*. Geraadpleegd via https://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/other_eu_prog/home/wp/amif-awp-2018_en.pdf
- European Commission, Asylum, Migration and Integration Fund. (2018). *Integration of Third-Country Nationals*. (Call for proposals document AMIF-2018-AG-INTE). Geraadpleegd via https://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/other_eu_prog/home/wp-call/amif-call-fiche-2018-ag-inte_en.pdf
- FOD Justitie - Dienst Strafrechtelijk beleid. (2015). *Actieplan Strijd tegen mensenhandel 2015-2019*. Geraadpleegd via http://www.dsb-spc.be/doc/pdf/ACTIEPLAN_MH_2015_2019-NL-13072015.pdf

- Gatens, A. (2019). *An Evaluation of Transitional Housing Programs in Illinois for Victims of Domestic Violence and/or Human Trafficking*. Chicago: Illinois Criminal Justice Information Authority.
- Gilgun, J. F. (2005). The four cornerstones of evidence-based practice in social work. *Research on Social Work Practice, 15*(1), 52-61.
- Gill, M., & Cordisco Tsai, L. (2018). Building core skills among adult survivors of human trafficking in a workplace setting in the Philippines. *International Social Work, 63*(4), 538-544. doi:10.1177/0020872818819043
- Grymonprez, H., Roose, R., & Roets, G. (2017). Outreach social work: from managing access to practices of accessibility. *European Journal of Social Work, 20*(4), 461-471. doi:10.1080/13691457.2016.1255589
- Hermans, K. (2008). Evidence-based practice: opportuniteit voor sociaal werk. *Alert: Tijdschrift voor Sociaal Werk en Politiek, 34*(2), 13-23.
- Hermans, K. (2014). Methodiekontwikkeling, evaluatieonderzoek en de body of knowledge van het sociaal werk. *Journal of Social Intervention, 23*(1), 33-52.
- Hermans, K., Vandekinderen, C., Roose, R., & Raeymaeckers, P. (2018). *Sterk Sociaal Werk. Eindrapport*. Geraadpleegd via <https://www.departementwvg.be/sites/default/files/media/documenten/Eindrapport2.pdf>
- Hodge, D. R., & Lietz, C. A. (2007). The international sexual trafficking of women and children: A review of the literature. *Affilia, 22*(2), 163-174.
- LIBES. (2019). Project proposal: Life Beyond the Shelter.
- Life Beyond the Shelter. (2020). *Training Zelfstandig Wonen voor Overlevers van Mensenhandel*. {onuitgegeven intern document}.
- Macy, R. J., & Johns, N. (2011). Aftercare services for international sex trafficking survivors: Informing US service and program development in an emerging practice area. *Trauma, Violence, & Abuse, 12*(2), 87-98.
- McCarthy, L. A. (2018). Life after Trafficking in Azerbaijan: Reintegration experiences of survivors. *Anti-Trafficking Review*(10). doi:10.14197/atr.201218107
- Mortelmans, D. (2013). *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*: Acco Leuven.
- Mullen, E. J., Bledsoe, S. E., & Bellamy, J. L. (2008). Implementing evidence-based social work practice. *Research on Social Work Practice, 18*(4), 325-338.
- Myria Federaal Migratiecentrum. (2019). *Jaarlijks evaluatieverslag 2019. Mensenhandel en mensensmokkel: Slagkracht voor slachtoffers*. Geraadpleegd via https://www.myria.be/files/Jaarverslag_2019_Mensenhandel_en_mensensmokkel.pdf
- Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen. (2014). *Mensenhandel in en uit beeld II. Cijfermatige rapportage 2008-2012*. Den Haag: Nationaal Rapporteur.
- O'Brien, E. (2009). Dark numbers: challenges in measuring human trafficking. *Dialogue e-Journal, 7*(2), 1-21.
- On the Road Cooperativa Sociale, Payoke, CAW, SOLWODI Deutschland, & Fondation Surt. (2019). *Een wereld die ik kan vertrouwen. De behoeften van slachtoffers mensenhandel uit derde landen die overgaan van het opvanghuis naar zelfstandig wonen in hun gastland*. Geraadpleegd via https://libes.org/wp-content/uploads/2020/01/RAPPORTNLEenwerelddieikkanvertrouwen_2296.pdf
- Payoke. (2016). *The Payoke Way: How to Establish & Operate a Shelter for Trafficked Persons*. Antwerpen, Belgium: Nevelland.
- Perlinski, M., Blom, B., & Morén, S. (2012). Getting a sense of the client: Working methods in the personal social services in Sweden. *Journal of social work, 13*(5), 508-532. doi:10.1177/1468017311435047

- Potocky, M. (2010). Effectiveness of Services for Victims of International Human Trafficking: An Exploratory Evaluation. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 8(4), 359-385. doi:10.1080/15562948.2010.522462
- Project Hope International. (2006). *Transitional Housing Toolkit For Anti-trafficking Service Providers*. Geraadpleegd via <https://www.dcjs.virginia.gov/sites/dcjs.virginia.gov/files/publications/victims/transitional-housing-toolkit-anti-trafficking-service-providers.pdf>
- Raeymaeckers, P. (2016). A specialist's perspective on the value of generalist practice: A qualitative network analysis. *Journal of social work*, 16(5), 610-626.
- Raeymaeckers, P., Boost, D., Tirions, M., & Driessens, K. (2019). Een verkenning van het sociaalwerkonderzoek. In M. Tirions, P. Raeymaeckers, A. Cornille, S. Gibens, J. Boxtaens, & Y. Postma (Eds.), *# sociaal werk* (pp. 283-306). Leuven: Acco.
- Raeymaeckers, P., Noël, C., Boost, D., Vermeiren, C., Coene, J., & Van Dam, S. (2017). Tijd voor sociaal beleid: armoedebestrijding op lokaal niveau. *Armoede en sociale uitsluiting, Jaarboek 2017*.
- Rijken, C., van Dijk, J., & Klerx-van Mierlo, F. (2013). *Mensenhandel: het slachtofferperspectief. Een verkennende studie naar behoeften en belangen van slachtoffers mensenhandel in Nederland*. Tilburg: International Victimology Institute Tilburg.
- Shigekane, R. (2007). Rehabilitation and Community Integration of Trafficking Survivors in the United States. *Human Rights Quarterly*, 29(1), 112-136. doi:10.1353/hrq.2007.0011
- Steenssens, K., Demeyer, B., & Van Regenmortel, T. (2009). Conceptnota empowerment en activering in armoedesituaties. *HIVA-KU Leuven, Leuven*.
- Surtees, R. (2008). *Re/integration of trafficked persons: how can our work be more effective*. Geraadpleegd via <https://nexushumantrafficking.files.wordpress.com/2015/03/reintegration-of-trafficked-persons-how-can-our-work-be-more-effective.pdf>
- Surtees, R. (2012). *Re/integration of trafficked persons: Supporting economic empowerment*. Geraadpleegd via https://nexushumantrafficking.files.wordpress.com/2015/03/nexus_economic-empowerment.pdf
- Surtees, R. (2015). *Beyond trafficking. The re/integration of trafficking victims in the Balkans 2007 to 2014*. Geraadpleegd via <https://nexushumantrafficking.files.wordpress.com/2015/06/beyond-trafficking-final-report.pdf>
- Talens, C., Landman, C., Claassen, S., van Hoof, H., & van Bentum, R. (2003). *Good practices on (re) integration of victims of trafficking in human beings in six European countries: BLinN, Humanitas*.
- Tirions, M., Van Dam, S., & den Braber, C. (2019). Floreren: de capabilitybenadering als kompas voor het sociaal werk. In M. Tirions, P. Raeymaeckers, A. Cornille, S. Gibens, J. Boxtaens, & Y. Postma (Eds.), *#sociaal werk* (pp. 335-365). Leuven: Acco.
- United Nations. (2000). *Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children*. Geraadpleegd via https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/united_nations_protocol_on_thb_en_4.pdf
- United Nations Office on Drugs and Crime. (2018). *Global report on Trafficking in Persons 2018*. Geraadpleegd via https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2018/GLOTiP_2018_BOOK_web_small.pdf

- United States Agency for International Development. (2007). *The rehabilitation of victims of trafficking in group residential facilities in foreign countries*. Geraadpleegd via <http://un-act.org/wp-content/uploads/2015/06/USAid-on-HT-Rehabilitation.pdf>
- Van Der Sijpt, E., & Herbots, P. (2008). De verblijfsrechtelijke bescherming van slachtoffers van mensenhandel en-smokkel. *Rechtskundig Weekblad*, 25, 1010 - 1030.
- Van Horebeek, K. (2004). *Een open deur voor elke kleur. Werken aan toegankelijkheid van het CAW voor etnisch-culturele minderheden*. Berchem: Steunpunt Algemeen Welzijnswerk vzw.
- Van Regenmortel, T. (2002). *Empowerment en maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede*. Leuven: Acco.
- Van Regenmortel, T. (2008a). Empowerment in de zorg: Krachten en kwetsbaarheden. *Welzijnszorg*(67), 111-134.
- Van Regenmortel, T. (2008b). *Zwanger van empowerment: Een uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg*. Geraadpleegd via https://www.canonsociaalwerk.eu/2002_special/zwanger%20van%20empowerment.pdf
- Van Regenmortel, T. (2009). Empowerment als uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 18(4), 22-42.
- Van Regenmortel, T. (2011). *Lexicon van empowerment*. Utrecht: Marie Kamphuis Stichting.
- Vandekinderen, C., Roose, R., Raeymaeckers, P., & Hermans, K. (2020). The DNA of social work as a human rights practice from a frontline social workers' perspective in Flanders. *European Journal of Social Work*, 23(5), 876-888. doi:[10.1080/13691457.2019.1663408](https://doi.org/10.1080/13691457.2019.1663408)
- Zimmerman, C., & Pocock, N. (2012). Human trafficking and mental health: My wounds are inside; they are not visible. *Brown J. World Aff.*, 19, 265.

Bijlage

Interne projectdocumenten

- LIBES executive summary - note about transition house
- Libes transition program – strategy
- Transition house - info letter to client
- LIBES Proposal number SEP-210574341
- Payoke/Asmodee flyer – diensten in en rond Antwerpen
- Life Beyond the Shelter booklet – You've got a new home! Practical tips for living alone
- Trainingsmodule Zelfstandig Wonen voor Overlevers van Mensenhandel

Raadpleegbare projectdocumenten

- RAPPORTNLEenwerelddieikkanvertrouwen_2296
- The Payoke way_book

Bezoeken

- Opvanghuis 15/10/2020
- Workshop zelfstandig wonen 17/03/2021

Gesprekken designers

- Designer 1 – 30/09/2020 + 10/10/2020 + 18/02/2021
- Designer 2 – 10/12/2020
- Designer 3 – 18/02/2021